

Tyszkiewicz, Jan

Proces sławizacji ziem dorzecza Niemna w VI-XI w.

Przegląd Historyczny 64/1, 1-23

1973

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JAN TYSZKIEWICZ

Proces sławizacji ziem dorzecza Niemna w VI—XI w.

1. Zagadnienie sławizacji znacznych terenów wododziałowych, pomiędzy zlewiskiem Morza Bałtyckiego i Czarnego oraz dorzecza Dźwiny Zachodniej (Daugava) i górnego Dniepru, wiąże się bezpośrednio z prahistorycznymi dziejami sąsiedztwa Bałtów i Słowian. Zamierzamy poczynić kilka uwag ogólnych i szczegółowych dotyczących zlewiska Niemna i ziem sąsiednich w pierwszych fazach wczesnego średniowiecza¹.

Sławizacja dorzecza Niemna była skomplikowanym procesem dziejowym, który nasuwa szereg zasadniczych pytań. Na dzisiejszym etapie rozpoznania źródeł pewne koncepcje trzeba preferować jako prawdopodobniejsze, inne odrzucić. Jest rzeczą specjalistów ratować zdrowe elementy starych konstrukcji historiograficznych i pozyskiwać je dla przebudowanych koncepcji, odpowiadających obecnemu stanowi wiedzy. Powstawaniu tez towarzyszyć powinny antytezy, tak aby żadna konstrukcja nie egzystowała w nauce na zasadzie inercji i zasiedzenia.

Sąsiedztwo przodków Słowian i Bałtów sięga epoki brązu. Trudno jednoznacznie utożsamić teoretycznie zakładane wspólnoty etniczno-językowe z określonymi kulturami archeologicznymi. W grupie ludów indoeuropejskich Prabałtowie i Praskłowianie stanowili z pewnością zespół powiązany etnogenezą i odwiecznymi kontaktami kulturowymi². Poczynając od zarania naszej ery związki kulturowe i dziejowe pobratymczych masywów etnicznych występują jeszcze wyraźniej. Okres wpływów rzymskich w historii wzajemnych relacji bałto-słowiańskich jest punktem zwrotnym ponieważ stanowi ostatni moment równowagi i względnej stagnacji terytorialnej. Odtąd rozpoczyna się ekspansja żywiołu słowiańskiego, przede wszystkim w systemie wodnym Dniepru, później zaś górnej Wołgi.

Ustaliko się mniemanie, że dorzecza Odry, Wisły i prawa część zlewiska Dniepru stanowiły praojczyznę Słowian. Zastanawiająca jest trwałość granicy osadniczej słowiańsko-bałtyckiej operującej się o strefy wytyczone w przybliżeniu nurtem rzek: Narwi i Prypeci. Wkroczenie na lewy brzeg Prypeci osadnictwa wschodniosłowiańskiego, posuwającego się z południa, rozpoczęło proces sławizacji, poszerzenia i formowania się wczesnośredniowiecznego terytorium Dregowiczów. Od wschodu ku Wilii dążyło osadnictwo Krywiczów. Przystojenie zastanej

¹ Por. wcześniejszy artykuł: J. Tyszkiewicz, *Przemiany kulturowe i etniczne na pograniczu bałto-słowiańskim w I—VII w. n.e.*, PH LXIII, 1972, z. 2, s. 201—217.

² T. Lehr-Spławiński, *Konspekt zarysu etnogenezy Słowian*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa 1963, seria 2: *Językoznawstwo*, s. 5—11; W. Hensel, *La communauté culturelle archéologique balto-slave*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej 1965* [cyt. dalej: I MKAS] sekcja I, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 75—87.

kultury bałtyckiej i wchłonięcie substratu bałtyckiego ukształtowało ludność plemion wschodniosłowiańskich, przygotowując narodziny narodowości białoruskiej w późnym średniowieczu. Jednakże owe procesy twórcze były długotrwałe i dokonywały się na wielu płaszczyznach, zatem mogła powstać nowa jakość etniczna³.

Wbrew niedawno panującym poglądom ważną rolę w slawizacji zachodnich ziem późniejszej Rusi Czarnej odegrało osadnictwo zachodniosłowiańskie. Było ono tutaj do XIII w. równorzędnym współtwórcą władztwa ruskiego. W składzie populacyjnym dopiero od końca XI w. element ruski zaczął dominować na wschodzie Podlasia (wododział Wisły, Niemna i Dniepru). U źródeł Wilii i Niemna natomiast etniczna i kulturowa transpozycja dokonywana była wyłącznie drogą majoryzacji przez plemiona wschodniosłowiańskie.

2. Sytuacja na południowo-wschodniej rubieży osadnictwa Bałtów, tj. nad górną Dźwiną i górnym Dnieprem, nie jest w połowie I tysiąclecia n.e. dostatecznie jasna. Pomimo znacznych osiągnięć archeologii radzieckiej i szeregu opracowań dotyczących najdawniejszych stosunków bałtycko-słowiańskich, precyzyjne wytyczenie granicy osadniczej nie zostało dotąd wykonane⁴. Wynika to nie tylko z ciągłego uściślenia wiedzy, ale również z samego charakteru procesu dziejowego. Liczyć się bowiem trzeba z terytoriami o mieszanym osadnictwie lub z istnieniem obszarów o ujednoczonej kulturze, pomimo różnicowania językowego i organizacyjnego. Tego rodzaju zjawiska stały się podstawą do zbudowania teorii o tzw. kulturowych strefach przejściowych pomiędzy masowym etnicznym Bałtów (jako całością), a Finami i Słowianami⁵. Ostatnie badania potwierdzają część owych sugestii⁶.

Według badań hydronomii i konfrontacji z materiałami archeologicznymi Bałtowie wschodni zasiedlali we wczesnym okresie żelaza górne dorzecze Dniepru i Oki, sięgając na południe do rzeki Sejm⁷. Wschodnioprasłowiańskie plemiona zarubinieckie nad dolnym Sejmem i Desną pojawiły się w początkach naszej ery⁸. Postępująca slawizacja — w for-

³ P. N. Tretjakow, *Finno-Ugry, Bałty i Sławianie na Dnieprze i Wołgie*, Moskwa 1966; tenże, *U istokow drevnierusskoj narodnosti*, Leningrad 1970; S. S. Szirinskij, *Objektiwnyje zakonomiernosti i subiektywnyj faktor w stanovlenii drevnierusskogo gosudarstwa*, [w:] *Leninskije idei w izuczenii istorii pierwobytnogo obszczestwa, rabowladenija i feodalizma*, Moskwa 1970, s. 189—211.

⁴ Por. L. W. Aleksejew, *Połockaja zemlja. Oczerki istorii siewiernoj Bielorusii w IX—XIII ww.*, Moskwa 1966, s. 28—32; P. N. Tretjakow, *Finno-Ugry...*, s. 254—285 (bez map).

⁵ Cenny przegląd zagadnienia wraz z własnymi koncepcjami przedstawił J. Antoniewicz, *Problem stref pogranicznych Bałtów ze Słowianami i Finami w starożytności (V w. przed n.e. — V w. n.e.)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1966, nr 4 (94), s. 481—511.

⁶ *Wzaimnoswjaz i pribaltijskich Finnow*, Riga 1970. Najistotniejsze z naszego punktu widzenia są tu artykuły: R. Denisowa, *Pribaltijskie Finny na territorii Łatwii (I—II tys. n.e.)*, s. 7—20; E. Mugurewicz, *Niekotoryje woprosy etniczneskoj istorii Kurzeme w X—XIV ww.*, s. 21—38. Por. także A. K. Biron, W. W. Doroszenko, *Sowietskaja istoriografija Łatwii*, Riga 1970, s. 13—53; R. Volkaite-Kulikauskienė, *Lietuviai IX—XII amžiais*, Vilnius 1970, s. 27—28, 41—43.

⁷ W. N. Toporow, O. N. Trubaczew, *Lingwisticeskij analiz gidronimow Wierchniego Podnieprowja*, Moskwa 1962, s. 230—245.

⁸ J. W. Maksimow, *Chronotogija drevnostiej zarubinieckoj kultury w Sredniem Pridnieprowje. Nowyje dannyje o zarubinieckoj kulturie w Podnieprowje*, „Materiały i issledowanija po archeologii SSSR” nr 160, Leningrad 1969, s. 17—24. Wartościowy przegląd wczesnożelaznych kultur zlewiska czarnomorskiego przed-

mie kultury zarubienieckiej i fali demograficznej — w okresie wpływów rzymskich rozwijała się wzdłuż Dniepru. Jeszcze w III—V w. ziemie między Sejmem, Dnieprem i Sułą zasiedlała mieszana etnicznie ludność tzw. kultury czerniachowskiej⁹. Do IV—V w. nad górnym Dnieprem i jego dopływem Sożem mieszkaly plemiona bałtyckie archeologicznej kultury ceramiki kreskowanej i tzw. dnipro-dźwińskiej. W strefie dolin rzek Soż i Proni cechy obu wymienionych kultur przenikały się i łączyły¹⁰. Wówczas kultura zarubieniecka swoimi wpływami zaczęła obejmować dolny basen rzeki Desny i późniejszą Mohylewsczyznę. Ówczesny zasięg tej kultury nie jest dostatecznie określony i nie może być interpretowany etnicznie¹¹. Sądząc jednak z odnajdywanych materiałów wykopaliskowych późne formy zarubienieckie, datowane na połowę i trzecią ćwierć I tysiąclecia n.e. uznane być winny za ślady ekspansji słowiańskiej ku północy.

Oddziaływanie kulturowe i posuwająca się fala demograficzna Słowian wschodnich ogarnęły od około 500 r. n.e. ziemie nad dolną Berezyną i Desną¹². Wtargnięcie Słowian pomiędzy Bałtów było tutaj ułatwione, ponieważ dolina Druci stanowiła w przybliżeniu strefę pustego pogranicza między zespołem ludów zachodniobałtyckich i wschodniobałtyckich¹³. Infiltracja elementów słowiańskich spowodowała uformowanie się archeologicznej kultury tzw. grodzisk smoleńskich (VI—VIII w.), w której nadal utrzymywała się przewaga Bałtów. Podobnie nad górnym Sożem i Desną w latach 500—750 bytowali jeszcze Bałtowie wschodni. Pełna slawizacja Smoleńszczyzny nastąpiła w wyniku utworzenia się kultury tzw. wydłużonych kurhanów jako ostatecznej fazy wchłonięcia Bałtów¹⁴. Stwierdzenie to jest wynikiem dłuższej dyskusji wśród badaczy radzieckich¹⁵.

Slawizacja obszarów Wyżyny Smoleńsko-Moskiewskiej i Wałdajskiej w VIII—X w. nie jest dotąd dostatecznie poznana. W każdym razie słowiański Smoleńsk powstał w pierwszej połowie IX w., a w końcu X w.

stawia W. A. Ilinskaja. Jednak jej etniczna terminologia budzi zastrzeżenia: *O wostocznoj granice rasselenija Stawjan w rannem żeleznom wiekie*, I MKAS sekcja II, Wrocław 1969, s. 207—219. Trafniej ujmuje to zagadnienie P. N. Tretjakow, *Finno-Ugry..., passim*.

⁹ I. I. Ljapuszkin, *Dnieprowskoje lesostepnoje lewobiereżije w epochu żelaza*, „Materiały i issledowanija po archeologii SSSR” nr 104, Moskwa—Leninograd 1961, s. 316—348; J. Tyszkiewicz, *Sejm i Suła*, SSS t. V (w duku).

¹⁰ *Oczerki po archeologii Bietoruszii* cz. I, Minsk 1970, s. 186 nn.

¹¹ P. N. Tretjakow zdaje się zbyt zdecydowanie określać *ethnium* osadnictwa kulturowej fali zarubienieckiej w południowej części górnego Podnieprza. Por. *O Bałtach i Stawianach w obłasti Wierchniego Podnieprzja*, „Acta Baltico-Slavica” t. VI, 1969, s. 123.

¹² L. D. Pობол, *Bietoruszskoje Podnieprzje w I tys. n.e.*, I MKAS sekcja II, s. 312—315.

¹³ J. Antoniewicz, *Problem stref pogranicznych Bałtów*, s. 509, mapka nr 7.

¹⁴ P. N. Tretjakow, *O formirowanii siewiernoj wetwi driewnerusskoj narodnosti*, [w:] *Smoleńsk. K 1100-letju pierwogo upominanija goroda w letopisi*, Smoleńsk 1967, s. 27—41; E. A. Szmidt, *Archeologičeskie pamjatniki perioda wozniknowienija goroda Smolenska*, tamże, s. 43—61; tenże *Baltijskaja kultura w wercchowijach Dniepra wo wtoroj połowinie I tysiaczeletija n.e.*, „Acta Baltico-Slavica” t. VI, 1969, s. 129—144; tenże, *O smoleńskich dlitnych kurganach*, [w:] *Stawjanie i Rus*, Moskwa 1968, s. 224—229.

¹⁵ Bliżej o tym por. J. Tyszkiewicz, *Pogranicze kultur w dorzeczu Narwi (375—1250)*, Warszawa 1970 (maszynopis pracy doktorskiej IHUW), cz. IV, rozdz. 3, przyp. 3 (tu literatura). Także R. Volkaitė-Kulikauskienė, op. cit., s. 27—29.

nad górną Desną znajdowały się już osady słowiańskie¹⁶. W X w. Smoleńsk wspomniany jest przez Konstantyna Porfirogenetę pod mianem „Milinsk”. Dorzecze Soża zamieszkiwali Radymicze. Plemię Krywiczów zaczęło zasiedlać górne dorzecze Dniepru i Dźwiny Zachodniej. Stąd, a więc z północnego-wschodu, rozprzestrzenił się element słowiański na Połoczczyznę, Witebszczyznę i dorzecze Niemna. Koncepcje W. W. Sedowa w tylko w części są do przyjęcia. Pochodzenie Krywiczów z Mazowsza i ich szlak ku wschodowi przez dorzecze Niemna dowodzone są tylko na podstawie spostrzeżeń o sposobie grzebalnym¹⁷. Przeczą temu inne realia i co ważniejsze — chronologia zabytków¹⁸.

Nie zgłębiając bliżej wczesnośredniowiecznych dziejów górnego Podnieprza zauważyć trzeba stosunkowo wczesne wniknięcie Słowian w górę Berezyny Dnieprowej. Oto grodzisko w Kołoczinie nad Dnieprem u ujścia Berezyny oraz obszerna osada na Zamkowej Górze koło Dziedziłowicz (rej. Borisow) poświadczają tutaj słowiańskie enklawy plemienne lub też wzmożone wpływy kulturowe w VI—VII w.¹⁹. Badania nad ceramiką ludów środkowego i górnego Dniepru pozwalają domyślać się wtedy istnienia mozaiki etnicznej bałto-słowiańskiej w całej strefie obecnej Białorusi północno-wschodniej²⁰.

L. D. Pობол ogranicza zasięg zachodniobałtyckiej kultury archeologicznej ceramiki kreskowanej już w II—V w. do ziem dorzecza Niemna, Wyzyny Mińskiej i obszarów odwadnianych przez Berezynę Dnieprową po ujście do niej Świsłoczy (powyżej Bobrujska). Wyzyna Orszańska i Mohylewszczyzna miały być domeną ludności późnozaruszynieckiej²¹. Ujęcie to zostało w zasadzie poparte w zbiorowej syntezie pradziejów Białorusi²². Wczesnośredniowieczne plemiona Słowian nieznacznie tylko posunęły się ku północy (w VI—IX w.), pod prąd rzek Druci, Berezyny i Ptyczy²³. Różne plemiona Bałtów utrzymywały się podczas VIII—IX w. na rozległych terenach między źródłami Oki, Niemna i Dźwiny Zachodniej, ale nie tworzyły one już litégo masywu etnicznego²⁴. U ujścia Świsłoczy do Berezyny Dnieprowej, niedaleko późniejszego Mińska, do drugiej połowy VIII w. funkcjonował gród chroniący ludność wschodnioliteńską (Bancerowskoje Gorodiszcze)²⁵.

¹⁶ F. M. Zawiernjajew, *Zarubinickije pamjatniki Wierchnego Podesienija*, [w:] *Driewnije Sławjanie i ich sosiedy*, Moskwa 1970, s. 22—25.

¹⁷ W. W. Sedow, *Sławjanie Wierchnego Podnieprowja i Podwinja*, Moskwa 1970, s. 92—108.

¹⁸ K. Musianowicz (rec. z: W. W. Sedow, *Krywiczi*, „Sowietskaja Etnografija” 1964, z. 4), „Rocznik Białostocki” t. III, 1962, s. 465—466; I. I. Ljapuszkin, *Archeologiczeskije pamjatniki Sławjan lesnoj zony Wostocznoj Europy nakanunie obrazowanija driewnerusskogo gosudarstwa (VIII—IX w.)*, [w:] *Kultura dREWnej Rusi*, Moskwa 1966, s. 130—131; M. I. Artamonow, *Woprosy rasselenija wostocznych Sławjan i sowietskaja archeologija*, [w:] *Problemy wsieobszczej istorii*, Leningrad 1970, s. 65; P. N. Tretjakow, *U istokow...*, s. 66.

¹⁹ M. I. Artamonow, op. cit., s. 55—59.

²⁰ E. A. Szymonowicz, *O swjazjach lesnych i lesostepnych ranniesrednewekowych kultur Podnieprowja*, „Sowietskaja Archeologija” 1966, nr 3, s. 39—50.

²¹ L. D. Pობол, *Bielorusskoje Podnieprowje w I tysiaczletii naszej ery*, s. 306—318.

²² *Oczerki po archeologii Bielorusii* cz. I, s. 186—187.

²³ Tamże, s. 226—228.

²⁴ Por. prace J. W. Stankiewicz i uwagi M. I. Artamonowa, *Woprosy rasselenija*, s. 68. Ewidentne osady Słowian nad środkową Dźwiną Zachodnią datowane są na X w.

²⁵ P. N. Tretjakow, *Wostoczno-sławjanskije plemiona*, Moskwa 1953, s. 92.

Odbudowę umocnień grodu i jego użytkowanie w VI—VIII w. połączyć należy niewątpliwie z naporem słowiańskim²⁶.

Kartograficzne opracowanie archeologicznych zabytków słowiańskich z VIII—IX w., dokonane przez I. I. Ljapuszkiną, pozwala zorientować się w terytorialnym zasięgu postępującego procesu slawizacji²⁷. Słowiańskie ognisko osadnicze najdalej wysunięte ku zachodowi znajdowało się wtedy koło Połocka i nad dolną Dżisną (lewy dopływ środkowego biegu Dżwiny Zachodniej). Warto podkreślić, że szlak w górę Dżisny prowadził prosto na zachód ku ziemiom litewskim. U źródeł tej rzeki skupiało się silne osadnictwo plemion wschodnioliteńskich²⁸.

Interesujące rozważania H. Łowmiańskiego, które wymagałyby osobnego omówienia²⁹, przynoszą dużą garść uzupełniających spostrzeżeń. Badacz ten trafnie podniósł problem różnoetnicznego składu plemiennego państwa Połoczan w VIII—X w. i omówił kwestię przekształcania się wielkiego plemienia krywickich Połoczan w feudalnie zorganizowaną Ziemię Połocką.

O rozwoju sytuacji etnicznej na wododziale Niemna i Dżwiny zorientować się można tylko pośrednio, śledząc przede wszystkim ustalenia archeologiczne³⁰. Już dawniej zwrócono w nich uwagę na daleki niegdyś zasięg plemion zachodniobałtyckich, a mianowicie protoliteńskich, na wschodzie. Oto tzw. wschodnioliteńskie kurhany sięgały pierwotnie po jezioro Świr i Narocz, a w rozproszeniu prawdopodobnie i dalej³¹, znacząc areał osadnictwa Bałtów litewskich do X w. Ustaleń rzeczowych i kartograficznych o szerokim zasięgu dokonał ostatnio W. W. Sedow. Terytorium smoleńsko-połockich Krywiczów w IX—X w. rozciągnął tylko do Wyżyny Orszańskiej i źródeł Berezyny Dnieprówej³². Dopiero w XI—XIII w. osadnictwo krywickie posuwające się od Połocka ogarnęło źródła rzeki Wilii i górną Berezynę³³. Granica plemienna Krywiczów w IX—X w., zorganizowanych w księstwie Połockim, według L. W. Aleksejewa dochodziła do środkowego biegu Dżisny, na południu zaś do Wyżyny Mińskiej i zwracając ku wschodowi (koło Borysowa) biegła w przybliżeniu rzeką Bobr ku Orszy. Dalej ku zachodowi Krywicze jako zwarta grupa etniczna nie posunęli się napotyającą falę dregowicką³⁴.

²⁶ A. G. Mitrofanow, *Bancarowskoje gorodiszczce*, [w:] *Bieloruskije driewnosti*, Minsk 1967, s. 243—261.

²⁷ I. I. Ljapuszkin, *Stawianie Wostocznoj Europy nakanunie obrazowanija driewnerusskogo gosudarstwa*, Leningrad 1968, s. 89—97; tamże, schematyczna mapa archeologicznych zabytków Słowian VIII—IX w. strefy leśnej (po s. 96).

²⁸ R. Jablonskita-Rimantene, *O driewniejszych kulturnych obłastjach*, mapki na s. 12 i 13 oraz odpowiednio tekst; A. Tautavičius, *I—XII a. Rytu Lietuvos archeologiniai paminklai*, Vilnius 1957.

²⁹ H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 3: *Historia*, Warszawa 1968, s. 3—24.

³⁰ Ch. A. Moora, *Archeologiczeskije pamjatniki I—IV ww. w Pribaltikie*, „Kratkije Soobsczenija” nr 53, Moskwa 1953, s. 3—22; L. W. Aleksejew, op. cit., s. 9—60.

³¹ A. Z. Tautawiczius, *Wostoczniolitowskije kurgany*, [w:] *Trudy Pribaltickoj Ekspedicii t. I*, Moskwa 1959, s. 128—153 i mapa (s. 143); F. D. Gurewicz, *Etniczeskij sostaw nasienienija Wierchnego Poniemanja po archeologiczeskim dannym wtoroj połowiny I tysjaczeletija n.e.*, [w:] *Issledowanija po archeologii SSSR*, Leningrad 1961, s. 174—181.

³² W. W. Sedow, *Stawianie Wierchnego Podnieprówja i Podwinja*, o Krywicach por. s. 91—123 i mapka (s. 112).

³³ Por. tamże mapki (s. 120, 122).

³⁴ L. W. Aleksejew, op. cit., s. 50—53.

O plemionach północno-ruskich „Powieść doroczna” podaje: *sedosza mieżju Pripet’ju i Dwinoju i narekoszasja Dregowiczi, inii sedosza na Dwinie i narekoszasja Połoczanie*³⁵. Tak więc w początku XII w. Dregowicze nie dochodzili dosłownie do nurtu Dźwiny, nad którą mieszkali Połoczanie. W świetle szczegółowych map Sedowa, uwzględniających występowanie charakterystycznych etnicznie — dla plemion staroruskich — ozdób, całe dorzecze Uszaczki (lewy dopływ środkowej Dźwiny) znajdowało się w zasięgu krywickim³⁶. Dlatego cmentarzysko kurhanowe (IX—XIII w.) z Pućiłkowicz u źródeł Uszaczki, wbrew mniemaniu L. Sedlaczka, było zapewne miejscem grzebalnym Krywiczów.

Tłumaczyłoby to wyniki jego pomiarów antropologicznych, tj. występowanie dużej zbieżności z materiałami ówczesnych pochówków Krywiczów³⁷. Spostrzeżenie Sedlaczka — o zwiększeniu wzrostu i stopnia krótkogłowości u nowożytniej populacji północno-białoruskiej w stosunku do serii pućiłkowickiej — wiąże się zapewne z wchłonięciem przez Krywiczów antropologicznego substratu bałtyckiego³⁸. Nad górną Berezyną i środkową Dźwiną szczególny nacisk Słowian musiał występować w VII—IX w. Ale pomimo przewagi, jaką dawała plemionom ruskim ściślejsza organizacja polityczna, rubież etniczna ustalona w X w. nad Dżisną mało się zmieniała. Tak więc sławizacja masywu Bałtów litewskich na północnym-wschodzie nie przekroczyła we wczesnym średniowieczu wododziału niemeńsko-dźwińskiego. Natomiast obszary położone bardziej na południe, czyli strefa ziem pomiędzy Dżisną a górnym Niemnem, została skuteczniej zinfiltrowana przez osadnictwo ruskie. Tym samym górny bieg Wilii aż po jezioro i rzekę Narocz (prawy dopływ Wilii) oraz górne dorzecze Niemna po Berezynę Niemeńską — w X—XIII w. stały się obszarami o mieszanym osadnictwie litewsko-ruskim.

3. Po odejściu Gotów i najazdach Hunnów duża część Polesia była prawie niezamieszkała. Na południe od Prypeci i Jasioldy dotąd nie znaleziono stanowisk archeologicznych pewnie datowanych na V i połowę VI w. Tylko od północy międzyrzecze Niemna i Prypeci forsowane było stale przez nieliczną ludność bałtycką. Dowodem jest tu kurhan z urną w Wirtkach (rej. Lenina) nad rzeką Łania³⁹. Naczynie swoją formą i techniką wykonania należy do kręgu wytworów ludności grzebiącej w tzw. wschodnioliteńskich kurhanach w V—VIII w. Bagniste lewo-brzeże prypeckie nadal stanowiło wówczas bezludną strefę międzyplemienną. Około połowy VI w. — na południe od Prypeci — pojawiają się znaleziska typu słowiańskiego. Są to płaskie cmentarzyska z ciepłopalaniem: Chorsk (rej. Dawidgródek) — VI—VII w.⁴⁰ i Chotomeł (rej.

³⁵ *Powieść wremiennych let*, [w:] *Sbornik dokumentow po istorii SSSR cz. I: IX—XIII ww.*, pod red. W. W. Mawrodina, Moskwa 1970, s. 31. Z przyczyn technicznych cytaty podajemy w transkrypcji.

³⁶ W. W. Sedow, *Stawianie Wierchnogo Podnieprowja i Podwinja*, ryc. 18 (po s. 80).

³⁷ L. Sedlaczek, *Dregowiczanie. Studium antropologiczne. Przyczynek do paleoantologii Białej Rusi*, Kraków 1929, s. 3—5 i 48—49.

³⁸ Por. też W. P. Aleksejew, *Proischożdenije narodow Wostocznoj Ewropy*, s. 195—208.

³⁹ J. W. Kucharenko, *Sredniewiekowyje pamjatniki Polesja*, s. 7 i 17 (nr 42).

⁴⁰ K. Salewicz, *Nowe stanowiska przedhistoryczne w pow. brzeskim*, „Z Otchłani Wieków” t. XII, 1937, s. 136; J. Marciniak, *Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych*

Dawidgródek) — VII w.⁴¹. Dokładna ich datacja jest trudna. Dawniejsza literatura groby z Chorska datowała nawet na V w., co jest w granicach prawdopodobieństwa⁴². Trzecie cmentarzysko z pierwszej fazy wczesnosredniowiecznej zbadano w Zubkowiczach nad środkową Ubortią. Stwierdzono tu groby ciałopalne w urnach lepionych ręcznie, przykryte kurhanowymi nasypami⁴³.

Nieliczne grodziska słowiańskie z VI—VII w. występują tylko na rubieży z Bałtami, tj. nad Prypecią. Były to grody z osadami położone w: Chotomelu (kompleks osadniczy z VII—IX w.)⁴⁴, Chilczicach (rej. Turów) — VI—VII w.⁴⁵ i nieco bardziej na południe w Babce (rej. Włodimiriec) między Styrem i Horyniem⁴⁶. Z osad otwartych tylko jedna — Petrikow (m. rej.) — położona była nad Prypecią. Większość sadyb słowiańskich z VI—VII w. (ceramika typu Korczak) leżała na południe od linii: Kowel — Sarny — Równe — Owruż⁴⁷. Wyróżnienie ceramiki typu Gołowno (Gołowno, rej. Luboml) pozwala wskazać zasięg i zróżnicowanie kulturowe ówczesnej ludności słowiańskiej Polesia. Typy: Korczak, Gołowno i inne, spotykane na wschód od Odry, są wariantami zabytków określanymi jako „typ praski”, charakterystyczny dla wszystkich Słowian w VI—VIII w.⁴⁸. „Odpowiednio, na terytorium Polesia, typy te najprawdopodobniej należały na zachodzie do Dulebów i przodków latopisowych Drewlan — na wschód od Horynia. Ponieważ na zachodzie, tj. na Podkarpaciu, Powiślu i Pobużu... prześledzić można pewne związki genetyczne między zabytkami praskiego typu i wcześniejszymi zabytkami, a dalej ku wschodowi takie związki nie są uchwytne, można sądzić, że przodkowie Drewlan przesiedlili się na wschód z bardziej na zachód położonych, dulebskich terenów”⁴⁹. Być może w tym właśnie sensie — uważa J. W. Kucharenko — zgodzić się trzeba z B. A. Rybakowem, który przyjmuje rozpad pierwotnych Dulebów w VI—VIII w. na kilka części wchodzących później w skład zarówno wschodnich jak i zachodnich Słowian⁵⁰. W późniejszym okresie

w *Złotej w pow. sandomierskim*, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI, 1939—1948, s. 239.

⁴¹ J. W. Kucharenko, *Raskopki na gorodiszczce i seliszczce Chotomel*, „Kratkije Soobszczenija HKM”, nr 68, 1957, s. 90—97; tenże, *Sredniewiekowyje pamjatniki Polesja*, s. 8—10, 22—27.

⁴² J. Marciniak, *Przyczynki do zagadnienia...*, loc. cit.; K. Jażdżewski, *Uwagi o chronologii ceramiki zachodnio-słowiańskiej z wczesnego średniowiecza*, „Przegląd Archeologiczny” t. X, 1958, s. 164.

⁴³ J. W. Jarocki, *Mogilniki po sriednemu teczenju r. Uborti*, „Archeologičeskiej Letopis Južnoj Russii” r. 1903, Kijew 1904, s. 176—181.

⁴⁴ I. P. Rusanowa, *Archeologičeskie pamjatniki wtoroj połowiny I tysjačletija n.e. na territorii Drewljan*, „Sowietskaja Archeologija” 1958, nr 4, s. 38. Por. też prace J. Kucharenki — cyt. wyżej, przyp. 41.

⁴⁵ A. Z. Kowalenja, S. S. Szutaw, *Materiały z dagistorii Turawszczyzny*, „Pracy Archeologicznoj Kamisji” t. II, Mensk 1930, s. 363.

⁴⁶ J. W. Kucharenko, *Sredniewiekowyje pamjatniki Polesja*, s. 34—37.

⁴⁷ I. P. Rusanowa, *O keramike ranniesredniewiekowych pamjatnikow Wierchownoego i Srednego Podnieprowja*, [w:] *Stawianie i Rus*, Moskwa 1968, s. 143—150; tejże, *Karta rasprostranienja pamjatnikow tipa Korczak (VI—VII w. n.e.)*, [w:] *Driewnije Stawianie i ich sosedii*, s. 93—96, mapa — s. 94.

⁴⁸ Por. mapa poszczególnych form ceramiki wczesnosłowiańskiej w dorzeczu Dniepru: P. N. Tretjakow, *Finno-Ugry...*, ryc. 73, s. 253 i odpowiednio tekst; J. W. Kucharenko, *Polesje i jego miasto*, [w:] *Polesje*, Moskwa 1968, ryc. 7, s. 42.

⁴⁹ J. W. Kucharenko, *Sredniewiekowyje pamjatniki Polesja*, s. 10.

⁵⁰ B. A. Rybakow, *Predposyki obrazowanija driewnieruskogo gosudarstwa*, [w:] *Očerki istorii SSSR III—IX ww.*, Moskwa 1958, s. 857.

(VIII—X w.) zjawiska kulturowe — uchwytne w badaniach archeologicznych — w całym prawobrzeżnym dorzeczu Prypeci ulegają zmianom. Jednakże podział w kulturze archeologicznej pomiędzy Polesiem zachodnim (między Bugiem i Styrem) a Polesiem wschodnim (między Styrem, Prypecią i Dnieprem) wyraźnie się utrzymuje. Na południu, górne Pobuże i Wołyń, od IX w. zajmowało jakieś odrębne plemię (zapewne Bużanie)⁵¹.

Na północnym wschodzie dzisiejszej Białorusi następowała z wolna lecz nieustannie sławizacja. Chociaż I. P. Rusanowa⁵² poddaje w wątpliwość identyfikację etniczną ceramiki typu Kołoczin (nad dolną Berezyną Dnieprówą) jako słowiańskiej⁵³, to z istnieniem tutaj jakiegoś osadnictwa bałtyckiego liczyć się należy najpóźniej w okresie VI—VIII w.⁵⁴. Koresponduje to z datacją późnazarubinieckich osiedli nad Berezyną⁵⁵. Zbadane w 1925 r. grodzisko Banczerowszczyzna nad Świsłoczą, 10 km na północny zachód od Mińska, zawierało dwie warstwy: starszą typową dla kultury ceramiki kreskowej i późniejszą z VI—VIII w., zawierającą nieznaną dotąd kompleks zjawisk kulturowych⁵⁶. „Badania archeologów ostatnich lat ustaliły, że zabytki z kulturą typu górnej warstwy grodziska Banczerowszczyzna zajmują bardzo duże terytorium na Białorusi: basen górnego Poniemnia, średniego Podźwinia i znaczną (północno-zachodnią) część basenu górnego Podnieprza. Zabytki z tą kulturą obejmują identyczny teren występowania do kultury ceramiki kreskowej (wyjąwszy Litwę) i kultury dniepro-dźwińskiej a także wykraczają poza ich ramy”⁵⁷.

Do niedawna panowało mniemanie o słowiańskim charakterze nosicieli owej kultury archeologicznej⁵⁸. Obecnie przeważało zdanie, że są to ślady ludności etnicznie bałtyckiej (P. N. Tretjakow, W. W. Sedow, I. P. Rusanowa, A. G. Mitrofanow)⁵⁹. Zgodzić się trzeba

⁵¹ Por. zwłaszcza J. W. Kucharenko, *Sredniewiekowyje pamjatniki Polesja*, s. 10—11 i ankiety źródłowe; tenże, *Polesje i jego mesto*, s. 30—31, 42—45, ryc. 7 i 8; A. Nowakowski, *Górne Pobuże w wiekach VIII—XI. Zagadnienia kultury*, Łódź 1972.

⁵² I. P. Rusanowa, *O ceramice...*, s. 154—150.

⁵³ Czyny to P. N. Tretjakow, *Finno-Ugry...*, s. 269, 277.

⁵⁴ Tak datuje E. A. Szymonowicz, *Gorodiszczce Kołoczin I na Gomelszczyźnie*, „Matierjały i issledowanija po archeologii SSSR” nr 108, Moskwa 1963, s. 135.

⁵⁵ L. D. Pobol, *Bieloruskoje Podnieprrowje w I tys. n.e.*, s. 316—318; *Oczerki po archeologii Bielorusii* cz. I, s. 169, 226—232, rys. 78 i opis stanowisk Kołoczin i Szczatkowo (rej. Bobrujsk). Także P. N. Tretjakow, *O Baltach i Stawjanach w oblasti Wierchnego Podnieprrowja*, s. 123—125, gdzie literatura.

⁵⁶ A. N. Ljawdanskij, *Niekotoryje dannyje o gorodiszczach Smolenskoj gubernii*, „Naucznyje Izwiestja Smolenskogo Gosudarstwiennogo Uniwersiteta” t. III, 1926, z. 3, s. 184; S. A. Dubiński, *Raskopki Banczerowskaga gorodiszczca kalja Minsku w 1926 g.*, „Gistaryczna-archeologiczny zbornik” t. II, Minsk 1927, s. 360.

⁵⁷ *Oczerki po archeologii Bielorusii* cz. I, s. 241—242, opis zabytków kultury „banczerowskiej”.

⁵⁸ P. N. Tretjakow, *Wostoczno-stawjanskije plemiena*, s. 267 n.; A. G. Mitrofanow, W. P. Tarasenko, *Typy żyłiszcz rannego żelaznego wieka i rannego sredniewiekowja w Bielorusii*, „Woprosy etnografii Bielorusii”, Minsk 1963; J. W. Stankiewicz, *K istorii naselenija wierchnego Podwinja w I i naczale II tys. n.e.*, „Matierjały i issledowanija po archeologii SSSR” 1960 nr 76, s. 95—131; F. D. Gurewicz, *Driewnosti bieloruskogo Ponemanja*, s. 42—76.

⁵⁹ P. N. Tretjakow, E. A. Szmidt, *Driewnije gorodiszczca Smolenszczyzny*, Moskwa—Leningrad 1963; W. W. Sedow, rec. z tejże pracy — „Sowietskaja Archeologija” 1965, nr 4, s. 274—278.

ze stanowiskiem Mitrofanowa, który uważa kulturę górnej warstwy z Bancerowszczyzny za bałtycką, lecz znajdującą się pod silnym wpływem kultury słowiańskiej. Pod wpływem Słowian i wewnętrznych przemian w VI—VIII w. przekształcać się zaczęła kultura Bałtów żyjących pomiędzy Dnieprem, dolną Prypecią i wododziałem Niemna na zachodzie. Zapewne na terytoriach centralnej i północnej Białorusi z drugiej połowy I tysiąclecia n.e. zamieszkiwała już zmieszana etnicznie ludność bałto-słowiańska⁶⁰.

Bez wątplenia słowiańskie cmentarzyska z Mińszczyzny pochodzą dopiero z X w. (Tocziliszcze, obl. Mińsk) lub z końca IX w. (Zarecze i Kamenka, obl. Mińsk). Podobnie najbliższe cmentarzyska położone bardziej na południe, nad górnym biegiem rzek Słucz — Knjaża Mogiła, Nizarowskije Chotora, koło Słucka — na podstawie lepionej i toczonej ceramiki datować wypada na X w.⁶¹. Z IX—X-wiecznym osadnictwem w pobliżu Słucka łączyć można wskazówkę toponomastyczną, tj. nazwę miejscową „Pogost”. Sądząc z dwóch znalezisk monet arabskich w pobliżu obecnego Mińska i na terytorium byłej guberni mińskiej (dwie luźne monety wybite w latach 795/6 i 797/8 oraz skarb ukryty po 816 r.)⁶², właśnie na pierwszą połowę i środek IX w. przypada wzmożona ekspansja Słowian, polityczna i osadnicza. W oparciu o dane archeologiczne H. J. Kucharenko, W. W. Sedow i E. N. Timofiejew uważają, iż posuwanie się osadnictwa Dregowiczów w górę Ptyczy, Słuczy i Łani odbywało się od VIII w. Natomiast górne biegi tych rzek i wododział z Niemnem ludność wschodniosłowiańska zasiedliła dopiero w X w.⁶³. Pierwotne siedziby Dregowiczów, których terytoria w XI w. („Powieść doroczna”) rozciągały się przede wszystkim między dolną Prypecią a zlewiskiem Dźwiny, sądząc z nazwy plemiennej musiały istotnie znajdować się w dorzeczu dolnej Prypeci, na południowy wschód od Wyżyny Mińskiej.

Ciekawe, chociaż wymagające dalszych konfrontacji źródłowych, są propozycje H. Łowmiańskiego wskazującego dolinę Berezyny jako szlak wędrówki czołowych grup słowiańskich posuwających się na północ (pod Psków) już w VI—VII w.⁶⁴. Ponieważ droga późniejszych Krywiczów ku północy jest hipotetyczna, a procesy formujące protofeudalne organizacje plemienne późniejsze od VI—VII w., trudno przystać na koncepcję Łowmiańskiego włączenia także Mińszczyzny do terytoriów krywickich⁶⁵. Niedawna monografia W. W. Sedowa plemienne tereny dregowickie od IX w. wyznacza w dorzeczu Berezyny, Ptyczy, Słuczy i dolnej Łani. Natomiast źródła Berezyny leżeć miały w X w. już w zasięgu ekspansji krywickiej ku południowemu zachodowi⁶⁶. Przegląd

⁶⁰ *Oczerki po archeologii Biełorussii*, s. 254.

⁶¹ I. I. Ljapuzszkin, *Stawianie Wostocznoj Ewropy*, s. 102, 109 i mapa (po s. 96).

⁶² Tamże, wykaz stanowisk, s. 111: nr 496 i 497.

⁶³ Por. rozważania: L. W. Aleksejew, *Połockaja zemlja*, s. 28—60. Autor podaje przejrzystą mapkę ekspansji terytorialnej Dregowiczów, s. 51, rys. 9.

⁶⁴ H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, s. 12—13.

⁶⁵ Małoplemienne terytoria krywickie widzi H. Łowmiański: 1. na prawym brzegu Dźwiny nad Połotą; 2. na lewym brzegu Dźwiny nad Dżisną; 3. nad rzeką Ułą; 4. na ziemiach witebskich; 5. orszańskich i 6. mińskich. Por. *Początki Polski* t. III, Warszawa 1967, s. 86—90.

⁶⁶ W. W. Sedow, *Stawianie Wierchnego Podnieprowja i Podwinja*, Moskwa 1970, rys. 20 (s. 83): „Dregowicze w VI—IX w.”; rys. 21 (s. 87): „Dwie części dregowickiego terytorium”; rys. 30 (s. 112): „Poszerzenie terytoriów smoleńsko-połockich Krywiczów w IX—X w.” oraz tamże obszerne ustępy tekstu.

stanowisk archeologicznych do IX w., pozostawionych przez Słowian, pozwala widzieć zasięg sławizacji nie dalej jak nad Berezyną Dnieprówą i Ptyczą (bez jej źródeł) ⁶⁷. Granica plemienna Krywiczów w IX—X w. — później nazwy plemienne wraz z organizacjami plemiennymi zanikają — według ustaleń L. W. Aleksejewa przebiegała od środkowej Dżisny na północy do Wyżyny Mińskiej a potem zwracała ku wschodowi do Borysowa i biegła rzeką Bobr ku Orszy. Dalej na południe Krywicze jako zwarty *etnos* plemienny nie posunęli się. W X—XI w. etnograficzne pogranicze krywicko-dregowickie (typy kurhanów i wyposażenie grobowe) oparło się o Wyżynę Mińską, rzekę Uszają (prawe dorzecze Berezyny Dnieprowej), Gajnę, Bobr i Wyżynę Orszańską ⁶⁸.

Izasławł, (dziś Zasławł) 25 km na wschód od Mińska, w XI w. był pogranicznym ośrodkiem osadniczym z mieszaną ludnością dregowicko-krywicką ⁶⁹. Na ziemiach Wyżyny Mińskiej łączyła się tradycyjna kultura poszczególnych plemion ruskich i autochtonów bałtyckich. Był to wstęp do ujednoczenia kultury Rusi północno-zachodniej. Także Mińsk w połowie XI w. był kresowym grodem księstwa połockiego o ważnym znaczeniu strategicznym ⁷⁰. L. W. Aleksejew wyprowadza stąd wniosek o większym wkładzie Dregowiczy w kolonizację wododziału Prypeci i Niemna, aniżeli Krywiczów. Pierwsza kolonizacja wschodnio-słewiańska ziem na zachód od Ptyczy (po źródła Szczary na południu) wychodziła w X w. od Dregowiczów ⁷¹. Nazwy etniczne typu: „Krywicz” — rozsiiane w dorzeczu Prypeci i Niemna nie wyznaczają bynajmniej zachodniej granicy plemiennej Krywiczów ⁷². Podobnie osady „Jatwież”, koło Wołkowyska i Zdziecioła, świadczą o litewskości owych ziem, obcości zaś elementu jaćwieskiego. Pogranicze litewsko-krywickie w epoce plemiennej, a więc VII—X w., ograniczało się do dorzecza Dżisny i górnej Wilii. Położony bardziej na południe wododział Niemna i Prypeci był wyłącznie terenem sąsiedzkich kontaktów litewsko-dregowickich. Rozwój procesów osadniczych doprowadził do zetknięcia zwartej fali dregowickiej i krywickiej w końcu X w., co nastąpiło na Wyżynie Mińskiej.

H. Łowmiański dowody zgromadzone przez M. Gimbutas ⁷³ uznał za niedostateczne aby twierdzić o powierzchniowej tylko sławizacji terenów Białorusi północnej. Sąd ten uznać dziś można za zbyt surowy, chociaż ludność litewska we włości Obolce koło Orszy pochodziła zapewne z późnego osadnictwa XIV-wiecznego ⁷⁴. „Brak dowodów — pisze

⁶⁷ I. I. Ljapuszkin, *Stawianie Wostocznoj Ewropy*, mapa 3 (po s. 96), mapa 4 (po s. 112) oraz tekst, s. 89—124.

⁶⁸ L. W. Aleksejew, *Połockaja zemlja*, s. 50—53. Pierwszy granicę międzyplemienną nad rzeką Uszają wskazał K. Tyszkiewicz, *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej. Studium archeologiczne*, Berlin 1868, s. 42.

⁶⁹ A. N. Ljawańskij, *Archeologicznyje raskopki u m. Zastawł Menskoj akruży*, „Pracy” t. I, Minsk 1928, s. 24—29. Ostatni przegląd problemu por. R. Volkaite-Kulikauskienė, *Lietuviai IX—XII w.*, s. 28—31, 41.

⁷⁰ H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, London 1954, s. 189. Por. też aspekt przynależności diecezjalnej: A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 170—175.

⁷¹ W. W. Sedow, *Stawianie Wierchnego Podneprowja i Podwinja*, s. 81—90.

⁷² L. W. Aleksejew, *Połockaja zemlja*, mapki na s. 23 i 53. Por. krytykę tego rodzaju zabiegów badawczych: T. Wasilewski, rec. z pracy L. W. Aleksejewa, *GHKM t. XVI*, 1968, nr 2, s. 374—375.

⁷³ M. Gimbutas, *The Balts*, London 1963, s. 151.

⁷⁴ J. Ochmański, *Ludność litewska we włości Obolce na Białorusi wschodniej w XIV—XVI w.*, „Acta Baltico-Slavica” t. V, 1967, s. 147—154.

Łowiański — ażeby na ziemiach białoruskich zachowały się w okresie formowania państwa ruskiego (w. IX—X) znaczniejsze enklawy substratu bałtyjskiego, natomiast wzdłuż prawego brzegu środkowego Niemna i jego dopływu Berezyny, a także nad górną Wilią oraz na pojezierzu naddźwińskim wytworzył się dość skomplikowany obraz pomieszania elementu litewskiego ze słowiańskim; zwarte zaś osadnictwo litewskie zaczynało się za linią (w przybliżeniu): Merecz-Traby (na południe od Oszmiany) — jez. Swir — okolice Brasławia”⁷⁵. Obszary mieszanego osadnictwa — zdaniem tego badacza — pozostawały poza granicami organizacji politycznych Dregowiczów i Połoczan. Potwierdzają to dane z XIII w. o ucieczce Wojsiełka Mendogowicza, który miał założyć jakoby klasztor i osiaść nad Niemnem „między Litwą a Nowogródkiem”, tj. między Litwą a Rusią⁷⁶. Koryto górnego Niemna stanowiło linearną granicę polityczną, łatwą do obrony, w połowie XIII w. Mogło tak być i wcześniej. Według „Powieści dorocznej” Litwa płaciła Rusi daninę. H. Łowmiański uważa ostatnio, że nie może tu być mowy o uzależnieniu całej Litwy, skoro nawet Jaćwież zmuszana była do trybutów jedynie dorywczo. Godząc natomiast różne dane przyjąć należy, że — „Rusi płaciło trybut terytorium zamieszkane przez mieszaną ludność rusko-litewską, a obejmowane w źródłach ruskich nazwą Litwy”⁷⁷. Byłby to obszar określany jako „Litwa powilijska”, między górną Wilią a górnym Niemnem.

4. Nad środkowym Niemnem siedzieli Litwini i Jaćwingowie. Ich południowo-wschodnie granice na razie nie rysują się wyraźnie ale pochówki z ciałopaleniem (z VII—IX w.) i wyposażeniem właściwym dla Bałtów dają się stwierdzić co najmniej do linii ruskich grodów z XI w. (Nowogródek—Mińsk—Izaszawl—Połock). Dopiero w latach 800—950 plemiona jaćwieskie z Suwalskiego i Augustowskiego rozpoczynają ekspansję w górę Niemna, głównie jego zachodnim brzegiem. Dokonywało tego zapewne plemię Deynowe obejmując późniejsze Grodzieńskie i wkraczając w dolinę rzeki Świsłoczy. Za przypuszczeniem powyższym przemawiają zapewne: grodzisko w Sopoćkiniach (rej. Grodno) i cmentarzysko ciałopalne z rodzinnymi kurhanami w Jasudowie (rej. Grodno) — obydwie datowane na X—XI w.⁷⁸

Układy osadnicze w X w. między plemionami jaćwieskimi a litewskimi na prawym brzegu Niemna nie są dotąd opracowane, Jaćwingom oddaje się całe Zaniemnie (dorzecze górnej Szeszupy). Prócz tego w literaturze litewskiej orientacyjnie tylko wytycza się pogranicze na Niemnie i Puszczy Bersztowskiej (zwanej też Ruską) do połączenia się Szczary z Niemnem. Integrację Jaćwingów z plemionami litewskimi datuje się zbyt wcześnie, rezygnując z rekonstrukcji plemiennych dziejów Jaćwieży. Natomiast można stwierdzić, że w IX—XII w. nadal rozrastał się kompleks plemienny litewski zaludniając dorzecza rzek: Świętej, Wili i (po

⁷⁵ H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, s. 18, tamże literatura.

⁷⁶ Według *Ipatijewskiego latopisu*, PSRL t. II, szp. 859. Tło dziejowe wydarzeń omawia H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa* t. I, Warszawa 1933, s. 108—117.

⁷⁷ H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, s. 19.

⁷⁸ S. Krukowski, *Cmentarzysko mogił ciałopalnych w Jasudowie pod Sopoćkiniami (w pow. augustowskim)*, „Światowit” t. IX, 1911, s. 1—21; A. Kamiński, *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w.*, [w:] „Materiały Starożytne” t. I, 1956: Sopoćkinie-grodzisko, s. 249.

wododział z Dźwiną), Marczałki i ziem prawego dorzecza Niemna⁷⁹. Koncentracja demograficzna Litwinów nad Merczałką i Wilją była zapewne rezultatem zwiększającego się od IX w. naporu osadnictwa wschodniosłowiańskiego ku zachodowi i północnozachodowi.

Na Wysoczyźnie Białostockiej utrzymywało się podówczas rzadkie osadnictwo zachodniosłowiańskie, będące kontynuacją osadnictwa późno-przeworskiego (z cmentarzyskami „rostółckimi” i płaskimi). Rozprzestrzenianie się Słowian i związane z tym wyludnianie Małopolski i Śląska rozpoczęło się w końcu IV w. Okres rozszerzania osadnictwa nad Narwią i odpływ ludności ku południowemu wschodowi rozpoczął się najwcześniej około połowy V w. i trwał do VIII w. W konsekwencji osadnictwo zaczęło skupiać się na Wysoczyźnie Bielskiej i nad Bugiem. Z VI—VII w. pochodzi grodzisko w Haćkach (pow. Bielsk Podlaski)⁸⁰. Ślady osady z VI—VIII w. odnaleziono na stanowisku Sowa-Kozarówka koło Drohiczyzna⁸¹. Kurhany z ciałopaleniem występujące na Podlasiu datowane są na okres od przełomu VI/VII w. po X w. włącznie. Ów typ jest zresztą regułą u plemion polskich⁸². Z Podlasia znane są cmentarzyska tych kurhanów w miejscowościach: Zajęczniki, Putkowice, Kamionka i Czarna Wielka (pow. Siemiatycze), Drażniew, Rogów (pow. Sokołów), Okopy (pow. Dąbrowa) oraz Masiewo i Bernadzki Most (pow. Bielsk)⁸³.

Zachodniosłowiańskie osadnictwo „staropodlaskie” obejmowało na wschodzie zapewne także dorzecze Leśnej i Muchawca⁸⁴. Zajmowało ono antroporegion naturalnie zamknięty na wschodzie bagniskami Prypeci, na północnym wschodzie wododziałowymi puszciami nad Jasiołdą, Szczarą i Zelwianką. Zespołem zjawisk archeologicznych mogiły podlaskie nawiązywały zarówno do kurhanów rostółckich jak również do najstarszego typu wczesnośredniowiecznych kurhanów małopolskich⁸⁵.

Po bliższej analizie metody, materiałów porównawczych i konkretno-historycznej sytuacji w dorzeczu górnej Narwi sugestie H. Łowmiańskiego, oparte o zasięg tzw. patronimicznych nazw miejscowości, należy oddalić. Występowanie nazw patronimicznych nie może być niezawodnym dowodem władania odpowiednimi ziemiami przez Słowian od VI—VII w.

⁷⁹ P. Kulikauskas, *Penemunių džiukai ir jotvingiai*, [w:] *Panemunių džiukai*, Vilnius 1970, s. 12—32; R. Volkaite-Kulikauskiene, *Lietuviai IX—XI w.*, s. 40—43. Autorzy odrzucają sugestie W. W. Sedowa. O zasięgu plemion litewskich por. R. Jablonskite-Rimantienė, *O drevniejszich*, mapka s. 13, tekst s. 15—17. Tło geograficzne daje częściowo A. Basalykas, *Lietuvos TSR fizine geografija t. II: Fiziniai geografiniai rajonai*, Vilnius 1965, s. 12, ryc. 1 i 2, s. 254—360.

⁸⁰ *Informator archeologiczny. Badania 1967 r.*, Warszawa 1968, s. 217—218; W. Szymański, *Sprawozdanie z badań sondażowych grodziska w Haćkach pow. bielski przeprowadzonych w 1967 r.*, „Rocznik Białostocki” t. IX, 1968/9, wyd. 1970, s. 392.

⁸¹ K. Musianowicz, *Ślady osadnictwa z VI—VIII w. w Drohiczyźnie pow. Siemiatycze*, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXXII, 1966, z. 1—2, s. 31—49.

⁸² H. Zolli-Adamikowa, *Badania nad rytuałem ciałopalnym z pierwszych faz wczesnego średniowiecza w Małopolsce*, „Archeologia Polski” t. XIII, 1968, z. 2, s. 410 i 413; J. Kostrzewski, *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem Polski w pradziejach*, Poznań 1961, s. 36.

⁸³ K. Musianowicz, *Ślady osadnictwa z VI—VIII w.*, s. 50 i A. Kamiński, *Materiały do bibliografii*, s. 206, 235 i in.

⁸⁴ Por. ostatnie wykopaliska we wsi Radost (rej. Kamieniec Litewski, BSRR): I. P. Rusanowa, *Raskopki kurganow na Wołyni*, [w:] *Archeologičeskije otkrytija 1969 goda*, Moskwa 1970, s. 279.

⁸⁵ J. Kostrzewski, *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*, Warszawa 1960, s. 32—34; H. Zolli-Adamikowa, op. cit., s. 408—410.

i zjawiska ciągłości osadniczej⁸⁶. Liczne nazwy patronimiczne nad Niemnem i na całym terenie Białorusi powstawały jeszcze w XVI w.⁸⁷ Przeciw tej tezie przemawiają także procesy związane ze slawizacją systemu wodnego górnej Wołgi. Podobnie jak w odniesieniu do nazw miejscowych znacznie głębszej historycznej analizie trzeba poddać hydronimie. Językoznawcy starający się rekonstruować zasięg osadniczy elementu protobałtyckiego w epoce brązu i wczesnego żelaza wnioski swoje przedstawiają często zbyt pewnie. Nawiązywanie badaczy litewskich do sugestii L. Kiliana, H. Krahego czy S. Kolupaila nie jest ani szczęśliwe, ani przekonywujące⁸⁸. Brak danych potwierdzających zasięg Protobałtów (od VII w. p.n.e.) do Łaby na zachodzie oraz po Bug i Krznę na południu. Tezę, że wynikiem zmieszania „resztek Bałtów i Słowian” [kiedy? — przyp. J. T.] są drobne grupy etniczne w Polsce: Kurpie, Kaszubi, Słowińcy — określić trzeba jako fantastyczną i dyletancką. Odrębność np. etnograficzna Kurpiów kształtowała się dopiero od XV—XVI w. Realniejsze podstawy źródłowe prezentują opracowania W. N. Toporowa i O. W. Trubaczowa rozciągające praojczyznę Bałtów od rzeki Pasłęki na zachodzie po źródła Wołgi i bieg Desny na wschodzie zaś Prypeć oraz Narew na południu. Metody badania nazw patronimicznych i zasięgu rzekomej hydronimii protobałtyckiej prowadzą nie tylko do przeciwstawnych sobie wniosków ale budzą równocześnie zastrzeżenia teoretyczne i rzeczowe.

Znana monografia T. Lehra-Spławińskiego „O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian” (Poznań 1946) stała się dlań podstawą rozważań nad hydronimią jako narzędziem lokalizacji praojczyzny słowiańskiej. Badacz stwierdza występowanie hydronimii prasłowiańskiej na szerokim obszarze od Odry po środkowy Dniepr, prasłowiańskie nazewnictwo dużych rzek na zachodzie tych ziem, mniejszych rzek na wschodzie oraz odpowiednie różnice w budowie hydronimów. W konkluzji wyróżnia dwa sektory hydronimii prasłowiańskiej. „Biorąc pod uwagę momenty słowotwórcze w budowie wchodzących tu w rachubę nazw rzecznych odnosi się wrażenie, że nomenklatura ta w rejonie dorzeczy Odry i Wisły ma charakter starszy, że zatem na tych obszarach należy upatrywać punkt wyjścia jej powstania, a w rejonie środkowo-dnieprzańskim widzieć teren jej późniejszej, choć oczywiście jeszcze prasłowiańskiej ekspansji”⁸⁹.

W tym samym kierunku poszedł S. Rospond⁹⁰ poszerzając materiał badawczy na pozostałe, dostępne ze źródeł pisanych rodzaje nazewnictwa. Obaj badacze zaliczają do terenu prasłowiańskiego ziemie zlewiska bałtyckiego wraz z Pojezierzem Mazurskim i dorzeczem Pregoly. Nato-

⁸⁶ Tak sugeruje H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, Warszawa 1967, s. 79—80 i *passim*. Por. uwagi językoznawcy na ten temat S. Urbańczyk, *W sprawie chronologii słowiańskich nazw miejscowych*, [w:] *I Międzynarodowa Sławistyczna Konferencja Onomastyczna*, „Prace Onomastyczne” nr 5, Wrocław 1961, s. 139—145.

⁸⁷ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII w. Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, „Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego” nr 9, Warszawa—Białystok 1967, s. 13—287; W. A. Nikonow, *Dwie wolny w toponimii Polesja*, [w:] *Polesje*, s. 193—205.

⁸⁸ S. Tarvydas, *Indoeuropeičiai*, Vilnius 1970, s. 29—37.

⁸⁹ T. Lehr-Spławiński, *Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych*, „Rocznik Sławistyczny” t. XXI, 1960, cz. 1, s. 5—22.

⁹⁰ S. Rospond, *Prasłowianie w świetle onomastyki*, [w:] *I MKAS*, sekcja I, s. 109—137.

miast wyłączają obszary źródłowe rzeki Biebrzy i Narwi (także nad górną Supraślą), oddając je wraz z wododziałem Narwii i Niemna Bałtom. Nie jest to logiczne ponieważ wymienione nazwy są słowiańskie (por. pierwotną formę: Sprząsła — dziś Supraśl). Nazwy zaś małych rzeczek i dopływów są tutaj także słowiańskie. Nazewnictwo jaćwieskie grupuje się na północny zachód od Biebrzy i na północ od Łomży⁹¹.

Optymalna, w nowszej literaturze, dla żywiołu bałtyckiego interpretacja hydronimiki dorzecza Narwi dokonana została przez W. N. Toporowa⁹². Ale z wyjątkiem nazw: Sidra, Gierwin (dopływ Brzozówki) i Sokolda w najbliższym sąsiedztwie jaćwieskim tylko dwa hydronimy bałtyckie występują na Wyżynie Białostockiej. Są to nazwy rzeczek: Metelyna (dopływ Rudni, w okolicach Zabłudowa) i Słoja (dopływ Supraśli). Trzecia nazwa: Rumejka (prawy dopływ Nereśli) w Puszczy Knyżyńskiej jest najprawdopodobniej nazwą pochodną od nazwy miejscowej Romiejki spod Goniądza (wzmiankowana w 1503 r.)⁹³. Tak więc nie są to ślady przestarzałej hydronimii bałtyckiej, lecz późnej kolonizacji dóbr hospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV i XV w.⁹⁴. Z terenów Wyżyny Białostockiej i dorzecza Narwi na południe i wschód od Biebrzy brak śladów pobytu Bałtów aż do XIII w. Potem dopiero — po podbojach — wkracza tutaj osadnictwo litewskie⁹⁵. Rzekome ślady toponimii jaćwieskiej nad środkową Narwią (opodal Tykocina) — nazwa Kiermusy — pochodzą z XV—XVI w.⁹⁶. Toponimy spod Tykocina są ewidentnie związane z napływem ludności litewskiej do dóbr Gasztołdów, a mianowicie z osobami znanymi ze źródeł pisanych z imienia i nazwiska.

Obszerne tereny między Niemnem a Narwią, m.in. Wyżyna Wołkowska, były we wcześniejszym średniowieczu słabo zaludnionym pograniczem. Podlegały one obustronnej eksploatacji ekonomicznej. Źródlika Supraśli i Narwi oraz Wyżyna Białostocka należały niewątpliwie do ludności szczepu mazowieckiego, tam bowiem siegały osady staropodlaskiego odłamu Mazowszan. Ten stan rzeczy istniał co najmniej do połowy X w. a zapewne i po włączeniu Mazowsza do państwa Piastów. Prze-

⁹¹ J. Nalepa, *Z badań nad jaćwieskimi relikami onomastycznymi Połeksza*, [w:] *Studia linguistica slavica baltica C. O. Falk sexagenario a collegis, amicis, discipulis oblata*, Lundae 1966, s. 185—202; J. Wiśniewski, *Przenoszenie nazw miejscowych*, tamże, s. 337—350.

⁹² W. N. Toporow, *O baltijskom elementie w gidronimii wierchnego Narewa*, [w:] *Studia linguistica...* C.-O. Falk, s. 285—297. Koncepcja K. Turnwalda o protobałtach sięgających do Adriatyku jest nierealna. Por. *Die Balten des vorgeschichtlichen Mitteleuropas*, „Arheologija un Etnografija” t. VIII, 1968, s. 35—47.

⁹³ J. Wiśniewski, *Przenoszenie nazw miejscowych*, [w:] *Studia linguistica...* C.-O. Falk, s. 342.

⁹⁴ Por. szczegóły w pracach J. Wiśniewskiego: *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim oraz rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” t. I, 1964, s. 115—136. Z falą osadnictwa litewsko-ruskiego przyniesiono też słownictwo rolnicze. Por. E. Smułkowa, *Z geografii wschodniosłowiańskich nazw zbóż i terminów z nimi związanych*, „Studia z filologii polskiej i słowiańskiej” t. VI, Warszawa 1967, s. 171—200 i 6 map.

⁹⁵ J. Tyszkiewicz, *Zarys dziejów okolic Białegostoku od starożytności do początku XVI w.*, „Studia i materiały do dziejów m. Białegostoku” t. 1, 1968, s. 68—76.

⁹⁶ K. Kotłowski, *Argumenty lingwistyczne*, „Problemy” r. XVII, 1961, nr 3 (180), s. 220; J. Otrębski, *W sprawie Jadźwingów*, tamże, s. 220—221 i replika historyczna: J. Wiśniewski, *Ślady jaćwieskie koło Tykocina?*, „Problemy” r. XVII, 1961, nr 9 (186), s. 662—663.

mawia za tym analiza wydarzeń politycznych i procesów osadniczych z X i XI wieku oraz zjawiska antropogeograficzne⁹⁷.

Około X wieku pojawiają się pochówki typu jaćwieskiego nad lewymi dopływami Niemna (nad rzeką Zelwa). Wówczas następuje fala bałtyzacji Podlasia północnego, wcześniej będącego domeną słowiańską⁹⁸. Ruskie walki z Jaćwieżą powodują osadzanie jaćwieskiej ludności na południe od środkowego biegu Niemna i ziemiach Podlasia wschodniego. Potem dopiero na tereny te przenikają Litwini, po zdobyciu Grodna (koniec XII w.) i opanowaniu Brzeskiego i Drohickiego (początek XIV w.)⁹⁹. Archeologiczne opracowania materiałowe nie zawsze są wymowne. Dokładną inwentaryzację stanowisk z pierwszych faz wczesnego średniowiecza (VI—X w.) wykonał dla dorzecza Prypeci i Pobuża J. W. Kucharenko¹⁰⁰. Ale jego identyfikacja jest tylko orientacyjna. Znad Muchawca i okolic Brześcia podaje bowiem wyłącznie niezbadane i nieliczne grupy kurhanów i grodzisk¹⁰¹.

5. Nie ma dotąd jednolitego stanowiska w literaturze co do przebiegu slawizacji dorzecza Niemna w III podokresie wczesnośredniowiecznym¹⁰². Na przełomie X i XI w. nastąpiło tutaj nasycenie osadnictwem ruskim różnego pochodzenia¹⁰³. Już R. Jakimowicz w 1939 r. stwierdził występowanie na Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie wzajemnego przenikania poszczególnych typów cmentarzysk oraz istnienie cmentarzysk o mieszanych tradycjach pogrzebowych. Zjawiska te dowodziły zlewania się odmiennych elementów osadniczych od drugiej połowy X w.¹⁰⁴. Dregowicki inwentarz grobowy występuje według W. W. Sedowa w czterech skupiskach osadniczych: Wysokoje (koło Mołodeczna), Płatowo (koło Nowogródka), Orłowicze (opodal Słonimia) oraz w największym nasileniu na Podlasiu, pomiędzy Kamieńcem i Brześciem (Wojska, Swiszczewo, Ratajczyce, Trościenica). Kryterium typującym były dla badacza m.in. dregowickie ozdoby tzw. malinowate, które w niektórych wypadkach świadczyć mogą o kontaktach wymiennych. Znany jest dobrze, funkcjonujący od X w., szlak prypecko-bużański prowadzący z Podla-

⁹⁷ J. Tyszkiewicz, *Pogranicze kultur w dorzeczu Narwi* cz. IV, rozdz. 4: „Pogranicze etniczne i kulturowe na ziemiach dorzecza Narwi w III okresie wczesnego średniowiecza (950—1250)”; S. M. Kuczyński, *Wschodnia granica państwa polskiego w X w. (przed r. 980)*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga tysięczna* t. I, Poznań 1962, s. 243, tamże literatura problemu.

⁹⁸ W. W. Sedow, *Issledowanija w Grodnieńskom Ponemanje*, [w:] *Archeologiczeskije otkrytija 1968 goda*, Moskwa 1969, s. 397; J. Tyszkiewicz, *Słoniń*, SSS t. V (w druku).

⁹⁹ H. Paszkiewicz, *Z dziejów Podlasia w XIV w.*, KH XLII, 1928, s. 238—241; J. Jodkowski, *Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych dokonanych na Królewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933*, Warszawa 1934; tenże, *Nad Niemnem środkowym w XI—XIII w.*, „Niemen” 1939, nr 1, s. 1—10; N. N. Woronin, *Raskopki w Grodno*, „Kratkije Soobszczeniija IMK” 1949, nr 27, s. 138—147; H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, s. 189, 204—214.

¹⁰⁰ J. W. Kucharenko, *Sredniewiekowyje pamjatniki Polesja*, [w:] *Archeologija SSSR. Swod archeologiczeskich istocznikow*, Moskwa 1961.

¹⁰¹ Tamże, tablica nr 2: „A. Zabytki VI—X w.” i „B. Zabytki o nieustalonej chronologii”. Por. wykaz stanowisk: nr 94, 95, 98, 106, 108 oraz 2, 9, 14, 18, 70, 76, 100, 102, 110 i 112.

¹⁰² Por. A. Wędzki, *Niemen*, SSS t. III, cz. 2, s. 388.

¹⁰³ F. D. Gurewicz, *Driewnosti bielorussskogo Ponemanja*, s. 36.

¹⁰⁴ R. Jakimowicz, *Okres wczesnohistoryczny*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939—1948, s. 422. Por. też prace H. Cehak-Hołubowiczowej z lat 1933—9 (*Lietuviai IX—XI a.*, s. 16, 29—31).

sia przez Turów do Kijowa. Po uzupełnieniu przyjąć można sąd Sedowa, jakoby na terenie górnego Poniemnia w XI—XIII w., obok miejscowej ludności litewskiej (nie zaś jaćwieskiej jak chce Sedow), mieszkali przybysze ruscy. Grupy dregowieckie słusznie określa on jako przesiedleńców, tzn. osiedlone w sposób zorganizowany i inspirowany przez czynniki sprawujące władzę polityczną. Dotyczyło to zresztą i Krywiczów. Proponowana chronologia napływu większych grup kolonistów (XI—XII w.) jest zrozumiała wobec uprzednio rzadkiej sieci grodów.

Pograniczne grody ruskie na południe od Niemna powstawały w końcu X w. i XI w. Najstarsze warstwy kulturowe w Nowogródku pochodzą z końca X i XI w. Jedno z najwcześniejszych chrześcijańskich cmentarzysk, zlokalizowane od XI w. na terenie wczesnośredniowiecznego grodu, dowodzi bezpośrednio i ścisłej kurateli państwowej¹⁰⁵ nad tym obszarem. Z pobliza Nowogródka znane jest kurhanowe cmentarzysko staroruskie z przełomu X—XI i XI w.¹⁰⁶. Dalej na zachód powstają wówczas jeszcze dwa ważne ośrodki: Słonim (w połowie XI w.)¹⁰⁷ i Wołkowysk (przełom X i XI w.)¹⁰⁸.

Wbrew starszej literaturze i przekonaniu utrzymującemu się także w opracowaniach badaczy polskich¹⁰⁹ plemienne władztwo Dregowiczów nie sięgało nigdy na Podlasie. Rozległe błota lewego dorzecza Prypeci były rzeczywistym pasem rubieży pomiędzy Dregowiczami a mieszkańcami dorzecza Muchawca (Brzeskie) i pierwotną ludnością dorzecza Niemna (Nowogródzkie). Ludność środkowego Pobuża i białoruskiego Poniemnia nie może być zdaniem W. W. Sedowa i J. W. Kucharenki uznana za dregowicką¹¹⁰, gdyż przeczą temu wykopaliska. Zgodzić się też należy, że zasiedlanie przez Słowian dorzecza górnego Niemna — od Wyżyny Mińskiej na wschodzie po wododział z Narwią na zachodzie — dokonywane było przez element mieszanego pochodzenia: ludność wywodzącą się z macierzystych terenów plemiennych Dregowiczów, Wołynian i Krywiczów. Pewien udział mieli w tym procesie również Mazowianie podlascy. Było to już w okresie zacierania się pierwotnych, zwartych obszarów etnograficzno-plemiennych (XI w. i później)¹¹¹.

Najnowsze badania potwierdzają przedstawione wyżej sugestie. Oto półwyspiankowe budowle eksplorowane były przez F. D. Gurewicz nad Niemnem. W 1970 r. stwierdził je J. Zwerugo w Wołkowysku (Murawielnik, koniec X w.). Ich pojawienie się w strefie lasów i typologia odzwierciedla zdaniem tej badaczki przemieszczanie się jakichś grup ludności południoworuskiej ku północy, na ziemię Poniemnia. „Osia-

¹⁰⁵ F. D. Gurewicz, *Nowyje materialy po istorii Nowogrudka*, „Kratkije Soobsczenija IA” nr 120, Moskwa 1969, s. 114—119.

¹⁰⁶ Tamże, s. 119, przyp. 12; F. D. Gurewicz, M. W. Malewska, K. W. Pawłowa, T. S. Ponomariewa, E. W. Szołochowa, *Nowogrudska ekspedycja*, [w:] *Archeologiczeskije otkrytja 1968 goda*, s. 354; cmentarzysko koło wsi Bretjanka, dwa kurhany (na 9) z ciałopaleniem, bez wyposażenia.

¹⁰⁷ J. G. Zwerugo, *Raskopki w Słonimie*, [w:] *Archeologiczeskija otkrytja 1968 goda*, s. 350—351.

¹⁰⁸ J. G. Zwerugo, *Orużije driewnego Wołkowyska*, [w:] *Bieloruskije drienosti*, Minsk 1967., s. 307—341; tenże, *Nowyje dannye o dremnem Wołkowyskie* [w:] *Drienosti Bielorusi*, Minsk 1969, s. 149—178. Genezę Słonima i Wołkowyska autor datuje na początki XI w. Por. *Raskopki w Słonimie*, s. 351.

¹⁰⁹ K. Musianowicz, *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. V, 1960, s. 187—230. Por. ostatnio H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, s. 78—84.

¹¹⁰ J. W. Kucharenko, *Polesje i jego mesto*, [w:] *Polesje*, s. 44.

¹¹¹ W. W. Sedow, *Stawianie Wierchnego Podnieprowja i Podwinja*, s. 81—82.

danie południoworuskiej ludności na terytoriach Rusi Czarnej zaznaczyło się — według Gurewicz — nie tylko w formie budownictwa mieszkalnego lecz przejawiało się także w niektórych formach ceramiki. W ceramicznym kompleksie z Nowogródka, naczyń z drugiej połowy X w., spotyka się kubkowe patelnie charakterystyczne dla osad Wołynia (Ljuboml, Smidin, Turijsk, Stargorod)”¹¹².

Półziemiankowe budowle typu wołyńskiego w czarnoruskim dorzeczu Niemna są charakterystyczne tylko dla drugiej połowy X i XI w., potem zanikają. Zapewne tylko jedno lub co najwyżej dwa pokolenia przesiedleńców sprowadzanych z nad górnej Bugu zachowywały swoje rodzime zwyczaje. W ciągu XI w. następowała w Nowogródzczyźnie integracja i formowanie nowych jakości kulturowych. Wkład zachodniosłowiańskiego substratu etnicznego (podlaskie osadnictwo Mazowszan) ograniczał się do zasiedlenia Wyżyny Białostockiej, Wyżyny Bielskiej, dorzecza Muchawca i sięgania co najwyżej nad rzekę Zelwę¹¹³. Ziemię obecnego Podlasia wschodniego, na wschód od rzeki Nurzec i Lizy, dostały się we władanie ruskie w połowie XI w. Był to wynik układu Kazimierza Odnowiciela z Jarosławem Mądrym. Do śmierci Mieszka II państwo Piastów kontrolowało środkowe dorzecze Bugu po wododział z Prypecią i Niemnem. Interesującej wskazówki dostarczają w tym względzie wyniki wykopalisk na grodzisku Murawielnik-Wołkowysk. Gród ów funkcjonował w końcu X wieku, opuszczony zaś został przed 1050 r., co chronologicznie zbiega się z przypuszczalnym władztwem piastowskim. Tutaj właśnie na pograniczu Prus, Litwy i Rusi próbował chrystianizować Bruno z Kwerfurtu (wiosna 1009 r.)¹¹⁴.

6. Pierwotne siedziby Dregowiczów znajdowały się nad dolną Prypecią i Berezyną (do końca IX w.). W X i XI w. osadnictwo reprezentujące dregowicką kulturę plemienną skolonizowało Wyżynę Mińską i ziemie do rzeki Bobr (lewy dopływ górnej Berezyny) na wschodzie. Nad górną Wilią koło Borysowa i na Wyżynie Orszańskiej spotkały się w X—XI w. kolonizacyjne fale Krywicy i Dregowicy. Nad górną Wilią i Niemnem długo (do XIII w.) mieszkala w przemieszaniu ludność litewska i słowiańska różnego pochodzenia. Pierwsza faza slawizacji Nowogródzczyzny przypadła na drugą połowę X w. (założenie Nowogródka, cmentarzysko Bretjanka). Było to z pewnością uzależnione od wyników walk Rusi z Jaćwieszą. Na cmentarzysku kurhanowym w Gorodilowce (2 km na wschód od Nowogródka) odkryto bardzo różnorodny ryt grzebalny i wyposażenie grobowe. Dane archeologiczne pozwalają mniemać, że w końcu X w. i w XI w. ludność tamtejsza była w części co najmniej pogańska, etnicznie natomiast ruska (m.in. dregowicka) i litewska¹¹⁵.

¹¹² F. D. Gurewicz, *Ob ugtublennych žiliszczach na territorii Czarnoj Rusi*, [w:] *Driewnyje Stawjanje i ich sosedi*, s. 119, tamże literatura.

¹¹³ J. W. Birulja, *Kurgany u derewni Ratajczicy*, [w:] *Driewnyje Stawjanje i ich sosedi*, s. 120—122. Odkrycia te korespondują z naszymi sugestiami o istnieniu „staropodlaskiego” osadnictwa, będącego odłamem wczesnośredniowiecznych Mazowszan.

¹¹⁴ J. G. Zwerugo, *Raskopki na gorodiszczu Murawielnik w Wołkowyskie*, [w:] *Archeologičeskie otkrytja 1970 goda*, Moskwa 1971, s. 310; W. Meysztowicz, *Szkice o świętym Brunonie-Bonifacym*, „Sacrum Poloniae Millennium” t. V, Rzym 1958, s. 445—501 (szczególnie s. 495) oraz tenże, *Sw. Brun na Litwie w 1009 r.*, „Alma Mater Vilnensis” t. V, Londyn 1958, s. 121—132.

¹¹⁵ F. D. Gurewicz, K. W. Pawłowa, T. S. Ponomariewa, E. W. Szołochowa, *Itogi rabot Nowogrudskej Ekspedicii*, [w:] *Archeologičeskie otkrytja 1970 goda*, s. 312.

Turów był ważnym ośrodkiem od końca X w., Pińsk zaś mógł istnieć już w początku XI w.¹¹⁶. Geneza Wołkowyska (przełom X—XI w.) nie jest dostatecznie jasna i łączyć się może z rozwojem mieszanego osadnictwa słowiańskiego (ruskiego i mazowieckiego). Zwierzchnictwo polityczne nad górnym Niemnem wcześniej należało do Rusi. Ostatnie zestawienie chronologii powstawania ruskich grodów na północno-zachodnich kresach jest wymowne. Mińsk w latopisach wspomniany jest w 1067 r., natomiast najstarsze źródła archeologiczne datują go na drugą połowę XI w. Odpowiednio: Druck — 1092 r. i pierwszą połowę XI w.; Łohojsk koniec XI w. i przełom X—XI w.; Łukoml koniec XI i XI w.; Zaslawl X i X w.; Orsza 1067 r. i druga połowa XI w.; Turów 980 r. i X—XI w.; Pińsk 1097 r. i druga połowa XI w.; Słuck 1116 r. i przełom XI—XII w.; Kleck 1127 r. i XI—XII w.; Grodno 1128 r. i koniec XI w.; Nowogródek 1252 r. i druga połowa X w.; Wołkowysk 1252 r. i XI w.; Słonim 1252 r. i XII w.¹¹⁷. Książę kijowski organizował zapewne przesiedlanie ludności z Wołynia nad Niemem. W ciągu XI w. mieszana co do pochodzenia ludność słowiańska (Mazowszanie, Bużanie, Dregowicze, Krywicze) i bałtycka (Litwini, Jaćwingowie) ziem nad górnym Niemnem ujedynolicała się kulturowo i etnicznie. Dokonywało się to w ramach dominandy kultury staroruskiej. Drogami wodnymi — w dół Bugu i Prypecią (przez Turów i Pińsk) do Brześcia i Polski — kwitł od końca X w. handel. W drugiej połowie tegoż stulecia wodne szlaki łączyły także okolice Grodna z Turowem (rzeki Bobryk i Szczara) i Kijowem przez Mińsk (Dniepr—Świsłocz Dnieprowa—Isłocz—Niemem). Wymiana handlowa odegrała znaczną rolę kulturotwórczą i jednoczącą owe ziemie z Rusią.

Bez rozpatrzenia zjawisk osadniczych oraz badanych w powiązaniu z nimi kulturowych historia dorzecza Niemna w XII w. byłaby rozumiana niedostatecznie. Zasięgł polityczne poszczególnych księstw ruskich, rozciągnięcie zwierzchności wielkiego księcia kijowskiego nad środkowy Bug czy lokacje biskupstw staroruskich (Turów 1088 r., Połock 1050—1070 r., Włodzimierz Wołyński przed 1088 r.) wymagają tła demograficznego, etnicznego i ekonomicznego. Pogranicze Jaćwieży, Litwy, Mazowsza i Rusi było w XI w. terenem ożywionych kontaktów, taré i rywalizacji politycznej. Przypomnieć wystarczy epizod misji arcybiskupa Brunona z Kwerfurtu, zakończony jego męczeńską śmiercią. Wydarzenia ówczesne na Podlasiu śledzone były w Kijowie, Poznaniu, Krakowie, Rzymie i Merseburgu.

Na schyłku XI w. ukształtowało się ruskie władztwo nad Niemnem. Dopiero wiek później księstwo grodzieńskie upadło, a w zniszczonych cerkwiach Grodna zwycięscy Litwini zaczęli składać pogańskie ofiary. Sukcesy sławizacyjne z X—XI wieku uległy terytorialnemu ograniczeniu tylko na zachodzie. W istocie podczas XII w. nastąpiła stabilizacja i utwierdzenie ruskich wpływów w międzyrzeczu niemeńsko-prypeckim. Antropogeograficzna rubież Prypeci została przełamana, zaś granica polityczna oparta o równoleżnikowy bieg Niemna. Najznaczniesze ustępstwa *ethnos* bałtycki poczynić musiał nad źródłami Niemna i Neris (Wili). Odtąd oblicze etniczne tych ziem zmieniało się nieznacznie. Ekspansja litewska w XIII i XIV w. nie potrafiła dokonać poważniejszych zmian.

¹¹⁶ A. Poppe, op. cit., s. 184.

¹¹⁷ F. D. Gurewicz, *O wremieni wozniknowienija gorodow na territorii Bieiorussi*, [w:] *Studia archeologica in memoriam Harri Moora*, Tallin 1970, s. 69—72.

Pewne zjawiska przestrzenne, związane bezpośrednio z omawianą tematyką, przedstawiamy na mapach. Są one niezbędnym uzupełnieniem zawierającym wraz z aneksem dodatkowe dane.

Mapa 1:

SLAWIZACJA POŁUDNIOWEGO DORZECZA NIEMNA PRZED 1000 ROKIEM

1. Ważniejsze stanowiska archeologiczne do X wieku:

Bn — Bancerowszczyzna; Bb — Babka; Ch — Chorsk; Chm — Chotomel; D-G — Dawidgródek; Gł — Gołowno; Kł — Kołoczin; Pet — Petryków; Pu — Puciałkowice; Tu — Tuszemlja; Wi — Wirtki; Zb — Zubkowice.

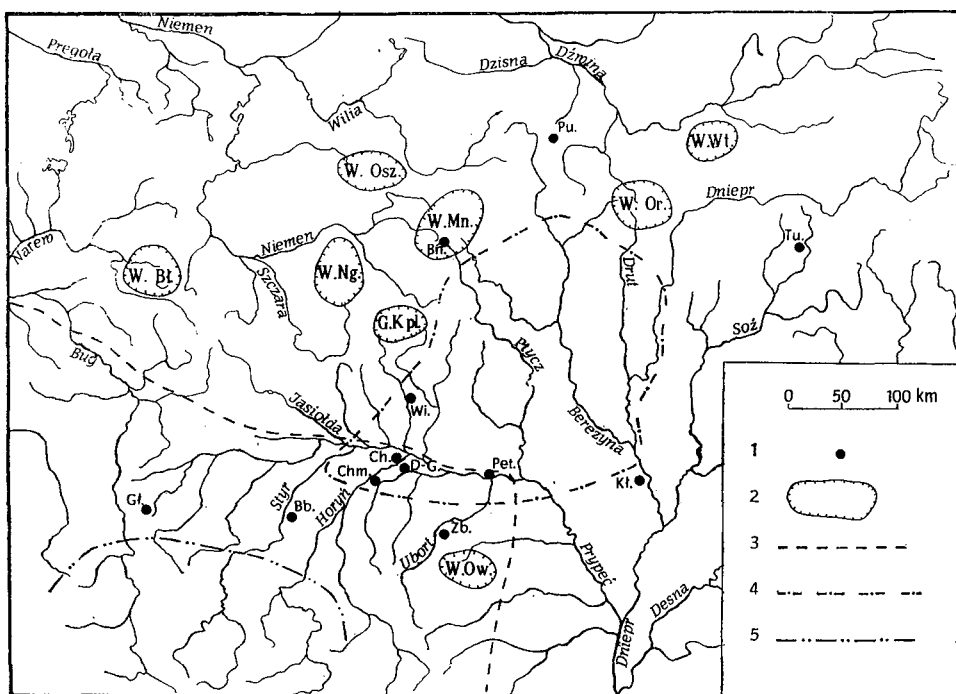
2. Obszary wyżyn:

W. Bł. — Wyż. Białostocka; W. Mń. — Wyż. Mińska; W. Ng. — Wyż. Nowogródzka; W. Osz. — Wyż. Oszmiańska; W. Or. — Wyż. Orszańska; W. Ow. — Wyż. Owrucka; W. Wt. — Wyż. Witebska; G. Kpl. — Grzęda Kopylska.

3. Północno-wschodnia granica występowania wczesnosłowiańskiej ceramiki tzw. typu praskiego.

4. Terytorium plemienne Dregowiczy w VI—IX wieku, wg W. W. Sedowa, 1970.

5. Rubież kulturowa będąca zapewne północną granicą plemienia Bużan w IX—X wieku, wg A. Nowakowskiego, 1972.

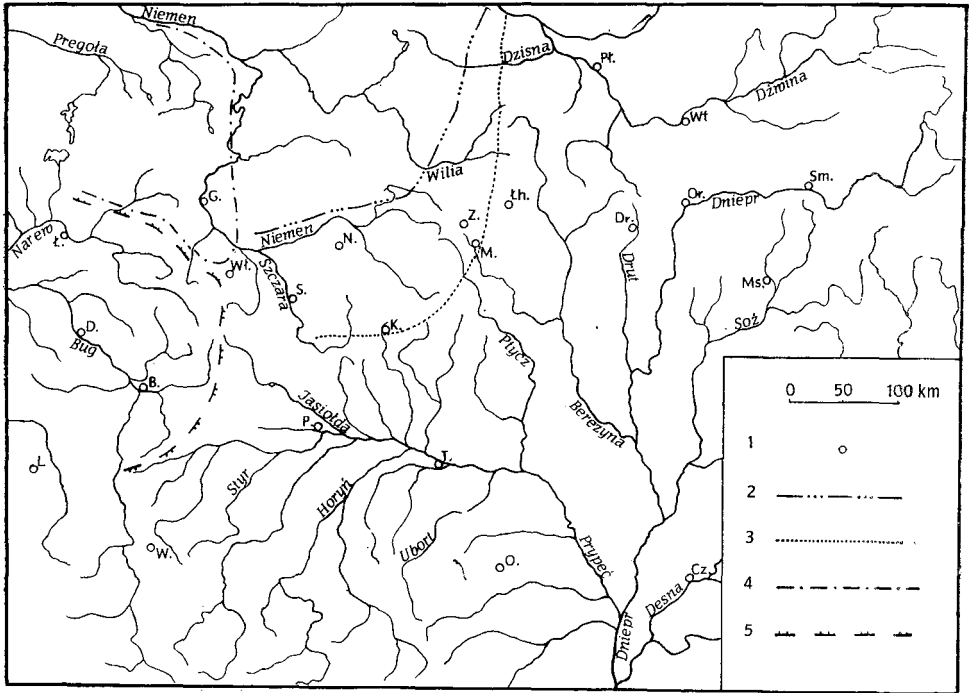
Mapa 2:

WŁADZTWO RUSKIE NAD GÓRNYM NIEMNEM W X—XI WIEKU

1. Grody z X—XI wieku:

B — Brześć, K — Kleck, Cz — Czernihów, D — Drohiczyn, Dr — Druck, G — Grodno, L — Lublin, Ł — Łomża, Łh — Łohojsk, M — Mińsk, Ms — Mstislaw, N — Nowogródek, O — Owruć, Or — Orsza, P — Pińsk, Pł — Po-

- łock, S — Słonim, Sm — Smoleńsk, T — Turów, W — Włodzimierz Wołyński, Wł — Wołkowysk, Wt — Witebsk, Z — Zaslavl.
2. Bariera etniczna Litwy od wschodu w końcu wczesnego średniowiecza (wg L. W. Aleksejewa, 1966).
 3. Zasięg wschodni i południowy strefy mieszanego osadnictwa bałtycko-słowiańskiego w okresie X—XIII w.
 4. Teren Jaćwieży w X wieku nad Niemnem.
 5. Wschodnia granica terytorium zasiedlonego przez wschodnich Mazowszan (vel „Staropodlasian”) do X—XI wieku.

Mapa 1: Mapa uwzględnia dwa elementy fizjograficzne: hydrografię i ważniejsze masywy wyżynne. Pozwalają one precyzować zasięg i występowanie zjawisk osadniczych. Dla lepszej czytelności kartograficznej nie oznaczono obszarów bagiennych, ciągnących się szerokim pasem równoleżnikowym, którego osią jest rzeka Prypeć. Na zjawiska antropogeograficzne rzuca światło opracowanie z zakresu geografii fizycznej mniejszych regionów Litwy: A. Basalykas, *Lietuvos TSR fizine geografija* t. II, Vilnius 1965. Mapa lokalizuje najważniejsze stanowiska archeologiczne do końca X w. wymienione w tekście. Na mapie wykreślono wschodni zasięg wczesnosłowiańskiej ceramiki tzw. typu praskiego, nie wprowadzając jednak bogatej klasyfikacji typologicznej naczyń z V—X w. (typy: Korczak, Tuszemja, Kołoczin, Gołowno, Babka, Chotomel). Por. powołane prace J. W. Kucharenki, I. P. Rusanowej i W. W. Sedowa. Terytorium plemienne Dregowicy z VI—IX w., między Dnieprem i dolną Prypecią, przedstawiono za ostatnim opracowaniem W. W. Sedowa (*Славяне Вирchniego Подніпровья*, 1970) gdzie zebrany został obfity materiał archeologiczny i zamieszczono wiele map wczesnośredniowiecznych zjawisk kulturowych. Sugestie H. Łowmiańskiego

o wędrówce Krywicy (*Geneza ziemi połockiej*, 1968) muszą być skonfrontowane z tą monografią.

Ważne dane do wczesnośredniowiecznych dziejów ziem dorzecza Prypeci i górnego Dniepru zawiera praca zbiorowa: *Oczerki po archeologii Bielorusi* cz. 1, Minsk 1970. Najnowsze studium dotyczące górnego dorzecza Bugu i Wyż. Wołyńskiej pozwala widzieć rubież antropogeograficzną i kulturową na linii: Chełm—Turijsk—Kostopol. Na południe od niej rozciągały się siedziby jakiegoś plemienia w IX—X w. Por. A. Nowakowski, *Górne Pobuże w wiekach VIII—XI. Zagadnienia kultury*, Łódź 1972, mapy.

Mapa 2: Dla późnej fazy slawizacji górnego dorzecza Niemna ważne jest skartografowanie ruskich grodów z X i XI wieku. Cenny przegląd dotychczasowych ustaleń i chronologii owych grodów (wzmianki w źródłach pisanych i datowanie archeologiczne) zawiera artykuł F. D. Gurewicz, *O wremieni woźniknowienija gorodow na territorii Bielorusii*, 1970. Dla orientacji uwzględniono także inne grody obszarów graniczących z Bałtami. Do dorzecza Niemna od zachodu przytykały dwa terytoria etniczne: jaćwieskie i mazowieckie. Zasięg kompleksu plemiennego Jaćwieży w IX—X w. nad Niemnem oraz wschodniego ugrupowania Mazowszan na wyżynach podlaskich wytyczyłem w oparciu o własne studia. Por. także hasła: *Słina, Stonim, Supraśl* [w:] SSS t. V. Należy żałować, że najnowsze publikacje litewskie poruszające problem pogranicza litewsko-jaćwieskiego rezygnują z dokładniejszych przedstawień kartograficznych. Por. cytowane prace: P. Kulikauskas, *Panemuniu dzukai ir jotvingiai*, 1970 i R. Volkaite-Kulikauskiene, *Lietuviai IX—XII a.*, 1970 (tutaj tylko ogólna mapka plemion, s. 39). Z wywodami J. Ochmańskiego (*Pogranicze litewsko-krywickie w epoce plemienną*, PH LXI, 1970, z. 2, s. 183—190 i mapa) nie można się zgodzić.

Strefą graniczną zachodniosłowiańskiego osadnictwa były w IX—X w. wschodnie rubieże Wyż. Białostockiej, Wyż. Wołkowyska oraz wododział Narwi—Bugu z Prypecią. Opierała się ona o naturalne rubieże geograficzne (puszcze, bagniska, wododziały). Antropogeograficzna rola basenu Prypeci jako strefy granicznej bałto-słowiańskiej podkreślona została od strony prehistorycznej w pracy J. W. Kucharenki, *Polesje i jego miasto w processje etnogeneza Sławjan*, 1968. Dla przedstawienia bariery etnicznej Litwy od wschodu wykorzystano opracowanie L. W. Aleksiejewa: *Połockaja zemlja*, 1966 i jego opracowania kartograficzne. Zgodnie z sugestiami L. W. Aleksiejewa i H. Łowmiańskiego (*Geneza ziemi połockiej*, 1968) zaznaczono przyległą przestrzeń mieszanego osadnictwa bałto-słowiańskiego nad górną Wilją i Niemnem. Ważne uzupełnienia kartograficzne do dziejów wczesnego średniowiecza ziem Białorusi zawierają prace: A. N. Nasonow, *Russkaja zemlja i obrazowanije territorii driewnierusskogo gosudarstwa*, 1951; H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, 1954; J. W. Kucharenko, *Sredniewiekowuje pamjatniki Polesja*, 1961; I. I. Ljapuszkin, *Sławjanie wostocznoj Ewropy nakanunie obrazowanja driewnierusskogo gosudarstwa*, 1968; W. W. Sedow, *Sławjanie Wierchnego Podnieprowija i Podwinja*, 1970.

Ян Тышкевич

ОСВАИВАНИЕ СЛАВЯНАМИ ПОНЕМАНЯ В VI—XI ВВ.

До VI в. н.э. антропогеографическим рубежом между центральными балтами (племена литовской группы) и славянами была р. Припять. Далее на востоке пределы поселений балтов и славян не подлежат четкому определению. Балты занимали бассейн верхнего Днепра вплоть до VI—VII вв. С V в. происходило расширение территории занимаемой славянами на востоке. Городища славян в VI—VIII вв. сосредотачивались в среднем течении При-

пяти. На юг от нижнего течения Припяти формируется тогда племя древлян, на северном же ее береге племя дреговичей. Приблизительно до 750—800 г. балты сохраняли этнический перевес на значительной территории верхнего бассейна Днепра. Славянский Смоленск появляется в первой половине IX в. В X в. бассейн р. Сож был уже заселен радимичами, кривичи же в VIII—X в. освоили Смоленскую землю и земли верхнего Подвинья. Сильное продвижение поселений дреговичей с территорий по р. Птичь на запад началось с X в. Кривичи же плотным потоком заселили земли до истоков Вилии (Нерис) и Минскую возвышенность (X—XI вв.).

Ятвяжские племена занимали в VI в. земли между нижним Неманом, Мазурскими озерами и р. Бебржой. Всего в IX и X вв. ятвяжское племя, вероятно дейны, предприняло движение на юго-восток вытесняя отсюда мазовшан. Мазовшане занимали в то время верхний бассейн р. Нарев, Подлясье и бассейн р. Мухавец. В итоге борьбы с литовскими и ятвяжскими племенами русское государство распространилось на северо-западе вплоть до р. Шары (вторая половина X в. и первая половина XI в.) Еще в начале XI в. польскому государству принадлежали земли по верхнему течению р. Нарев и округа Бреста на Буге. В 1009 г. Болеслав Храбрый направил сюда на пограничные межи с Литвой христианизационную миссию Брунона Кверфуртского.

Чтобы сломать сопротивление Мецлава в Мазовше и союзных ему ятвягов князь Казимирь Возобновитель вошел в соглашение с Ярославом Мудрым (ок. 1043 г.) Всего в итоге победы над мазовшанами в 1047 г. Брест, земли у истоков р. Нарев и Волковской возвышенности были присоединены к Руси. В половине XI в. Русь основала Дрогичин, в конце же XI в. также Гродно. С того времени освоение славянами верхнего Понеманья организовали киевские князья переселяя сюда группы насельников. Важную роль в этническом, экономическом и культурном слиянии Понеманья (т. наз. позднее Черная Русь) с Киевской Русью сыграли торговые пути ведущие из Киева через Пинск в Брест и Польшу (с половины X в.) а также вдоль течения Буга и Немана к Гродну и Ятвягам (XI—XIII вв.).

Освоение славянами Понеманья и Поднепровья проявлялось первоначально в: 1. сильном влиянии славянских т. наз. позднезарубинецкой и восточнославянской археологических культур, и 2. смешания балтийского населения со славянскими пришельцами (с VII в.). Позднее происходили процессы взаимопроникновения обеих этнических групп (население т. наз. культуры смоленских городищ VI—VIII в. и т. наз. длинных курганов в верхнем Понеманья и около Пскова с VIII по XII в.) а также ассимиляции балтов. Среднее течение Немана плывущево тут с востока на запад, стало окончательным этническим рубежом Литвы и Руси в XII—XIII вв. Левая сторона верхнего Понеманья и земли у истоков Вилии (Нерис) до XII в. были заселены смешанным этнически населением: литовцами, ятвягами, и восточными славянами (прежде всего дреговичами и кривичами). Бассейн верхнего течения р. Нарев и земли водораздела р. Нарев и Немана населяли также мазовшане (до реки Зельвянки на востоке).

Jan Tyszkiewicz

LA SLAVISATION DU BASSIN DU NIEMEN AUX VIe—XIe SIÈCLES

Jusqu'au VIe siècle de notre ère c'est la rivière Pripet qui formait la frontière anthropogéographique entre les Baltes du Centre (tribus du groupe lituanien) et les Slaves. Un peu plus vers l'Est, il n'y avait pas de frontière nette. Les Baltes occupaient, jusqu'aux VIe—VIIe siècles, tout le bassin supérieur du Dniepr. A partir du Ve siècle les territoires occupés par les Slaves à l'Est commencent à s'élargir. Les bourgs fortifiés des Slaves aux VIe—VIIIe siècles se concentraient dans la partie moyenne de la vallée de la Pripet. Au Sud de la partie inférieure de la Pripet, se forme à cette époque la tribu des Drevlane, et sur le bord septentrional de la même rivière, la tribu des Dregovičane. Jusqu'à environ 750—800,

se maintient la prépondérance ethnique des Baltes sur de vastes territoires de la partie supérieure du bassin du Dniepr. La ville slave de Smolensk naît dans la première moitié du IXe siècle. Au Xe siècle, le bassin de la rivière Soż est désormais habité par les Radimiči; les Kriviči se rendent maîtres du territoire de Smolensk et du bassin supérieur de la Dvina aux VIIIe—Xe siècles. Une grande poussée de la colonisation des Dregovičane à partir de la rivière Pтыč vers l'Ouest a lieu depuis le Xe siècle. Les Kriviči colonisent de façon compacte les territoires jusqu'aux sources de la Vilia (Naris) et le haut plateau de Minsk aux Xe—XIe siècles.

Les tribus des Jadvingues (Sudaves) occupaient au VIe siècle les territoires entre la partie inférieure du Niemen, les lacs Masurs et la rivière Biebrza. Ce n'est qu'aux IXe—Xe siècles qu'une tribu jadvingue, sans doute la tribu Deynowe, poussa vers le Sud-Est, en chassant d'ici les Masoviens. Ceux-ci habitaient alors la partie supérieure du bassin de la Narew, la Podlasie et le bassin du Muchawiec. Après des luttes avec les tribus lituaniennes et jadvingues, l'Etat russe atteignit, au Nord-Ouest, la rivière Ščara (seconde moitié du Xe et première moitié du XIe siècle). Encore au début du XIe siècle, les territoires riverains de la partie supérieure de la Narew et la région de Brześć (Brest-Litovsk) appartenaient à l'Etat polonais. En 1009, Boleslas le Vaillant envoya ici, à la frontière avec la Lituanie, la mission de christianisation de Bruno de Querfurt.

Pour vaincre l'opposition de Miesław en Masovie et de ses alliés les Jadvingues, Casimir le Restaurateur fit un accord avec le duc de Kiev Iaroslav le Sage (vers 1043). Ce n'est qu'après la défaite des Masoviens en 1047, que Brześć, les territoires près des sources de la Narew et le haut plateau de Volkovisk furent annexés à la Russie de Kiev. Au milieu du XIe siècle, les Russes fondèrent Drogičîn, et vers la fin du XIe siècle Grodno. A partir de cette époque, la slavisation de la partie supérieure du bassin du Niemen était organisée par les ducs de Kiev, qui installaient ici des groupes de colons. Un rôle important dans l'intégration économique et culturelle des territoires du bassin du Niemen (qui devaient ensuite former la Russie Noire) avec la Russie de Kiev échut aux routes commerciales qui de Kiev allaient par Pinsk en Pologne (depuis le milieu du Xe siècle) et le long du Boug et du Niemen à Grodno (XIe—XIIIe siècles).

La slavisation des territoires riverains du Niemen et du Dniepr consista d'abord en de fortes influences culturelles des Slaves (culture archéologique „zarubiniecka" et slave orientale) et en un mélange de groupes Baltes avec des Slaves (à partir du VIIe siècle). Plus tard, eut lieu la fusion de ces deux éléments ethniques (culture des bourgs du territoire de Smolensk, aux VIe—VIIIe siècles, et des „long tertres funéraires" dans la partie supérieure de la vallée du Niemen et près de Pskov, du VIIIe au XIIe siècle). La partie moyenne et longitudinale du Niemen devint la frontière ethnique définitive entre la Lituanie et la Russie aux XIIe—XIIIe siècles. La rive gauche de la partie supérieure du Niemen et les territoires autour des sources de la Vilia (Naris) étaient habités jusqu'au XIIe siècle par une population ethniquement composite: Lituaniens, Jadvingues et Slaves de l'Est (surtout Dregoviči et Kriviči). Dans la partie supérieure de la vallée de la Narew et dans les territoires situés autour de la ligne du partage des eaux de la Narew et du Niemen habitaient en outre les Masoviens (jusqu'à la rivière Zelvianka à l'Est).